ЮЛІЯ САБАДАШ
ЮЗЕФ НІКОЛЬЧЕНКО

АРХЕОЛОГІЧНІ СКАРБИ РІВНЕНЩИНИ:

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ТА МУЗЕЄЗНАВЧИЙ ВИМІР

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Юлія Сабадаш, Юзеф Нікольченко

АРХЕОЛОГІЧНІ СКАРБИ РІВНЕНЩИНИ:

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ТА МУЗЕЄЗНАВЧИЙ ВИМІР

Монографія

Київ
Видавництво Ліра-К
2026

УДК: 069.51:904(477.81)
С12

Рекомендовано до друку Вченою радою
Маріупольського державного університету
(протокол № 14 від 24.06.2026 р.)

Рецензенти:

Кравченко Анастасія Ігорівна – докторка мистецтвознавства, доцентка, завідувачка відділу теорії та історії культури Інституту проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України;

Петрова Ірина Владиславівна – докторка культурології, професорка, професорка кафедри івент-менеджменту та індустрії дозвілля Київського національного університету культури і мистецтв;

Холодинська Світлана Миколаївна – докторка культурології, доцентка, завідувачка кафедри гуманітарних дисциплін ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет».

Сабадаш Ю. С.

С12 Археологічні скарби Рівненщини: культурологічний та музеєзнавчий вимір : монографія / Ю. С. Сабадаш, Ю. М. Нікольченко. – Київ: Видавництво Ліра-К, 2026. – 160 с.

ISBN 978-617-8936-98-3

У монографії представлені результати досліджень трьох унікальних скарбів з колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею, зокрема: срібних речей і прикрас X-XIII ст. з Торговицького городища (1971 р.) і літописного Дорогобужа (1975 р.) та монетного – другої половини XVI – першої половини XVII ст. з Березного (1975 р.).

На конкретних прикладах висвітлюються питання розвитку теорії і практики музеєзнавства в сучасній Україні. Авторами систематизовані та узагальнені наріжні знання у галузі вітчизняного музеєзнавства та їх відповідність музейним практикам в Європейському Союзі.

Монографія розрахована на фахівців культурології, археології, історії, музеєзнавства та скарбознавства, викладачів і студентів гуманітарних закладів вищої освіти та всіх, не байдужих до проблем культурної спадщини України.

Усі права застережено. Копіювання, сканування, запис на електронні носії і тому подібне будь-якої частини видання заборонено

УДК 069.51:904(477.81)

ISBN 978-617-8936-98-3

© Сабадаш Ю. С., 2026
© Нікольченко Ю.М., 2026
© Видавництво Ліра-К, 2026

ЗМІСТ

Передмова..... 4

РОЗДІЛ І.
ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ВІТЧИЗНЯНОГО МУЗЕЄЗНАВСТВА..... 8
Висновки до розділу І 34
Література до розділу І 35
Додатки до розділу І..... 38

РОЗДІЛ ІІ.
СКАРБИ СРІБНИХ РЕЧЕЙ І ПРИКРАС
X–XIII СТОЛІТЬ З ТОРГОВИЦЬКОГО ГОРОДИЩА
І ЛІТОПИСНОГО ДОРОГОБУЖА – ЗНАКОВЕ ЯВИЩЕ
КУЛЬТУРИ ПОГОРИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ..... 41
Висновки до розділу ІІ..... 101
Література до розділу ІІ..... 103
Додатки до розділу ІІ 111

Розділ ІІІ.
СКАРБ МОНЕТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ З БЕРЕЗНОГО
У МОНЕТАРНІЙ КУЛЬТУРІ ВОЛИНСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ ДОБИ РЕНЕСАНСУ 120
Висновки до розділу ІІІ 145
Література до розділу ІІІ..... 146
Додатоки до розділу ІІІ 149

Післямова..... 156

ПЕРЕДМОВА

У сучасній культурі музеї посідають особливе місце як інституції збереження, інтерпретації та трансляції культурної пам'яті. Вони виступають не лише просторами акумуляції матеріальних артефактів, а й середовищами формування культурних смислів, ідентичностей та історичних наративів. У культурологічному вимірі музей постає як комунікативна система, що забезпечує взаємодію минулого і сучасного через наукову атрибуцію, інтерпретацію та репрезентацію культурної спадщини. Особливого значення в цьому контексті набувають археологічні та нумізматичні пам'ятки, зокрема скарби, які концентрують у собі багатовимірну інформацію про соціальні, економічні, художні та світоглядні процеси певних історичних епох. Дослідження скарбів у музейному середовищі дозволяє розглядати їх не лише як історичні джерела, а і як культурні тексти, включені в сучасний дискурс осмислення минулого. Саме тому культурологічний аналіз музейних практик роботи зі скарбами є важливим напрямом сучасних гуманітарних досліджень.

Прикметним є той факт, що важливими джерелами культури та історії будь-якого народу є речові, монетні та монетно-речові скарби. Їх наукове вивчення дало змогу розкрити численні історичні, культурні, політичні та економічні аспекти розвитку суспільств різних епох. Як правило, кожен скарб супроводжується значною кількістю переказів і легенд, у яких переплітаються історична реальність та еле-

менти художнього вимислу. Водночас у науковому дискурсі скарби розглядаються передусім як об'єктивно зафіксовані артефакти матеріальної культури, що потребують фахової атрибуції та інтерпретації. Саме перехід від міфологізованого сприйняття скарбів до їх наукового осмислення відкриває можливість безпосереднього контакту з «живою» історією та культурою минулого.

Підґрунтя вітчизняного скарбознавства та основні аспекти методології наукової атрибуції скарбів були закладені М. Котляром (Котляр М. Ф. *Шукачі та дослідники скарбів*. К.: Наукова думка, 1971. 130 с.). Вивченню скарбів різних періодів історії України присвячено праці В. Антоновича, О. Бакальця, М. Біляшивського, М. Брайчевського, К. Гупала, Ю. Зайончковського, З. Зразюк, Г. Івакіна, М. Каргера, С. Климовського, Г. Козубовського, М. Котляра, В. Коцура, М. Кучери, М. Кучінка, О. Моці, Ю. Нікольченка, Р. Орлова, О. Попельницької, О. Потильчака, Ю. Сабадаш, Н. Стрижакової, Л. Строкової, П. Толочка, А. Шаповала та багатьох інших дослідників. У їхніх працях описано сотні речових і грошових скарбів, частина з яких набула хрестоматійного значення і відома не лише фахівцям. Йдеться, зокрема, про скарби прикрас і монет з Києва та Київщини, Волині, Житомирщини, Львівщини, Рівненщини, Тернопільщини, Черкащини, Чернігівщини, Хмельниччини та інших регіонів України.

Україна є однією з найбагатших територій на різноманітні речові та нумізматичні знахідки. Саме на її землях були виявлені монети Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, східні й західноєвропейські грошові знаки доби Середньовіччя та Нового часу. Це зумовлює актуальність подальших досліджень у галузі скарбознавства, зокрема регіональних студій, що дозволяють поглибити уявлення про історико-культурні процеси на окремих територіях України.

Про це свідчить і пропонована монографія, підготовлена для фахової підготовки здобувачів спеціальності В12 «Культурологія та музеєзнавство» на кафедрі культурології Маріупольського державного університету (далі – МДУ). На кафедрі працюють провідні фахівці музейної галузі України, здатні комплексно розв'язувати проблеми скарбознавства та здійснювати культурологічний аналіз музейних колекцій. Авторами монографії є докторка культурології, професорка, завідувачка кафедри культурології МДУ (м. Київ) Юлія Сабадаш та доцент, доцент кафедри культурології, заслужений працівник культури України Юзеф Нікольченко – дослідники культури та історії України і її регіонів, зокрема Волині, фахівці з музеєзнавства та скарбознавства.

Монографія присвячена вивченню давніх і середньовічних скарбів Рівненської області як окремого регіонального кейсу. У процесі роботи автори дослідили артефакти, що зберігаються у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею (далі – РОКМ), а також використали матеріали наукових публікацій культурологів, мистецтвознавців, археологів, істориків і нумізматів.

Наукове дослідження ґрунтується на широкому колі культурологічних, археологічних, історичних, нумізматичних і писемних джерел. У монографії всебічно проаналізовано три скарби, знайдені на території Рівненщини: два речові скарби зі срібними прикрасами періоду Київської Русі з Торговиці та Дорогобужа, а також монетний скарб XVI–XVII ст. з Березного. Здійснено спробу з'ясувати історико-культурні передумови їх появи та функціонування у відповідному середовищі.

Важливим завданням дослідження є також з'ясування історичних і культурних зв'язків населення Волині з іншими землями Київської Русі та Візантією. У цьому контексті фахова атрибуція речових скарбів X–XIII ст., що містять висо-

кохудожні ювелірні вироби, становить значний культурологічний, мистецтвознавчий та історичний інтерес.

Окрему увагу приділено аналізу монетного скарбу XVI–XVII ст. з Березного, який репрезентує особливості грошового обігу Волині у складі Речі Посполитої. Різноманітні монети Західної та Центральної Європи розглядаються як важливі нумізматичні пам'ятки, що відображають економічні та культурні процеси регіону.

Скарби здебільшого пов'язані з конкретними археологічними пам'ятками та місцями давніх поселень, зокрема з Торговицьким городищем X–XIII ст. і літописним Дорогобужем – центром Погоринської волості Київської Русі. Монетний скарб XVI–XVII ст. із Березного розглядається у взаємозв'язку з іншими матеріальними знахідками, що у сукупності дозволяє реконструювати особливості життєдіяльності населення регіону.

Досвід кафедри культурології МДУ з підготовки культурологів-музеєзнавців, які володіють знаннями зі скарбознавства та музейної інтерпретації, узагальнений на сторінках цієї монографії. На думку авторів, видання може зацікавити культурологів, мистецтвознавців, істориків, музеєзнавців, нумізматів, краєзнавців, освітян, а також усіх, хто цікавиться історією та культурою України.

У книзі вміщено значну кількість ілюстративного матеріалу, що сприяє кращому сприйняттю тексту та розумінню представлених артефактів. Загалом монографія поєднує наукову ґрунтовність із доступністю викладу.

Автори висловлюють щиру подяку рецензентам за неупереджену оцінку роботи, а також усім, хто сприяв підготовці та виданню цієї монографії.

РОЗДІЛ І

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ВІТЧИЗНЯНОГО МУЗЕЄЗНАВСТВА

У драматичному сьогоденні Україна мужньо дає відсіч російській військовій агресії. На фронті та у тилу закладається фундамент майбутньої перемоги. Не залишаються осторонь героїчної боротьби з підступним ворогом і вітчизняні музейники, у діяльності яких через музейні інституції стверджується функція збереження національної державності. «У процесі державотворення сьогодні потрібна ефективна система патріотичного виховання, змістовим компонентом якої є духовно-культурна спадщина народу України. В основу національної системи патріотичного виховання покладено ідею, форми і методи якої базуються на народних традиціях та кращих надбаннях вітчизняної педагогіки й психології» [4].

Культурна спадщина України – багатогранна: матеріальна і нематеріальна. Вона являє собою комплекс пам'яток археології, історії, культури, мистецтва, усної народної творчості. У багатьох випадках цей комплекс представлений унікальними артефактами та іншими об'єктами, що складають Музейний фонд України, а музейна справа завжди була в центрі уваги суспільства не тільки як сховище та всебічне вивчення об'єктів культурної спадщини, а й як надійне

інформаційно-просвітницьке джерело та осередки освіти з природознавства, історії та культури.

У сьогоденні нашої країни музеї беруть активну участь щодо формування суспільної думки про роль і місце культурної спадщини в національно-патріотичному вихованні, пропонуючи відвідувачам можливість познайомитися з історією свого народу, культурними традиціями та надбаннями попередніх поколінь. Колекції музеїв не лише вражають різноманіттям і цінністю, але й є невід'ємною частиною національної ідентичності. Завдяки музеям покоління мають змогу пізнати історію, традиції та розмаїття культур України. «У періоди соціальних трансформацій підважується кордон між функціональною та накопичувальною пам'яттю. Остання може стати як джерелом критики версії колективної пам'яті, що саме відходить у минуле, так і матеріалом для формування нового канону пам'яті» [13].

Інтерактивні виставки, екскурсії та різноманітні заходи дозволяють не лише спостерігати, а й взаємодіяти з природою, історією, культурою, мистецтвом та народною творчістю, що робить процес ознайомлення з музейною експозицією цікавим і різноманітним.

В євроінтеграційному поступі України музеям належить визначна роль у царині міжнародного культурного обміну та співпраці не тільки в організації виставок і експозицій, а й у спільних науково-дослідних проєктах, коли сучасні музеї стикаються з викликами впровадження новітніх технологій для залучення аудиторії та збереження культурної спадщини. Одним із інноваційних підходів є використання віртуальної реальності.

«Окрім технологій, важливим є інноваційний підхід до взаємодії з громадськістю. Залучення віртуальних архівів, онлайн виставок, вебінарів та відкритих лекцій дозволяє музеям зберігати й популяризувати культурну спадщину у гло-

бальному масштабі. Взаємодія музеїв з громадою в контексті збереження національної культурної спадщини відіграє важливу роль у підтримці та популяризації історико-культурних цінностей. Одним із способів взаємодії є організація тематичних виставок, які дозволяють привернути увагу широкого загалу до конкретних аспектів культурної спадщини.

Крім того, музеї можуть запропонувати різноманітні освітні програми для різних вікових груп, що допомагає у підвищенні свідомості громадськості про важливість збереження культурних цінностей та сприяє їх популяризації серед молодого покоління. Окрім цього, співпраця музеїв з громадою може містити проведення тематичних лекцій, круглих столів, майстер-класів та інших подій, що сприяють активній участі громадян у збереженні та розвитку культурної спадщини» [11].

Наголошуємо, що музеї відіграють особливо важливу роль у збереженні культурної спадщини України, передаючи через об'єкти основного музейного фонду інформацію від попереднього покоління до сучасного і від сучасного до наступного. І цей процес є перманентним. У свою чергу, цей процес вимагає від працівників музеїв високого професіоналізму в науково-збиральницькій, науково-фондовій, науково-дослідницькій, науково-експозиційній та науково-просвітницькій діяльності [10].

Прикладом «омузейнювання» унікальних пам'яток культурної спадщини України, зокрема, Волині, слугують колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею, серед яких чинне місце належить двом скарбам срібних прикрас і речей періоду Київської Русі, знайденим на Торговицькому городищі та городищі літописного Дорогобужа і монетний скарб XVI–XVII ст. з Березного, про які мова піде у другому і третьому розділах монографії.

Водночас, у сучасному музеєзнавстві в Україні постала важлива проблема, без вирішення якої майбутній поступ галузі виглядає проблематичним. Сфера сучасного музеєзнавства має позбутися минулих стереотипів сприйняття музейної справи як остаточного результату матеріальної та духовної діяльності соціуму. Навпаки, музеєзнавство «має стати адекватним викликам часу, і найголовніше у цьому поступі – ціннісна система історично-культурних, національних, ідеологічних, загальнолюдських світоглядних переконань» [18].

Перед дослідниками музейної справи в Україні постає одна із новітніх рис розвитку – зміна стилю керівництва музеями, що виражається у тенденції до децентралізації та змін у пріоритетах, зокрема у кадровій політиці. Раніше музейний науковий персонал поповнювався переважно за рахунок фахівців-істориків, але, зважаючи на політичні, економічні та соціальні зміни, які відбулися в Україні у сьогоденні, постала нагальна потреба підготовки музейних кадрів із новим світоглядом, свіжим поглядом на проблеми збереження національної культурної спадщини, здатністю до розв'язання теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із викликами часу у межах нової спеціальності В12 «Культурологія та музеєзнавство».

У Маріупольському державному університеті, релокованому в квітні 2022 р. до Києва, кафедра культурології (завідувачка кафедри – докторка культурології, професорка Юлія Сабадаш) здійснює підготовку фахівців спеціальності В12 «Культурологія та музеєзнавство» першого (бакалаврського) рівня вищої за ОПП «Культурологія, культурно-дозвіллєва діяльність та музейна справа» (гарант спеціальності – доцент, доцент кафедри, заслужений працівник культури України Юзеф Нікольченко). Випускники спеціальності отримують кваліфікацію «Бакалавр культурології, культурно-дозвіллєвої діяльності та музейної справи» і здатні професійно досліджувати культурні процеси, організовувати культурно-дозвіллєву

діяльність та музейну справу, ефективно взаємодіяти з різними культурними групами та громадами, орієнтуючись у культурному розмаїтті, що є підґрунтям формування людського капіталу та зміцнення науково-освітнього й інноваційного потенціалу України (Додаток 1. Рис. 1, 2, 3).

У зв'язку з цим на кафедрі виникла потреба у розробці робочих програм нових навчальних дисциплін: «Музеєзнавство та виставкова діяльність», «Менеджмент і маркетинг в музейній справі», «Музей в системі національно-патріотичного виховання», «Екскурсознавство» та виробничої (музейно-екскурсійної) практики, яка надає можливість випускникам здобути сучасні навички музеєзнавства, екскурсійної та виставкової роботи.

«Відомо, що музей як центр культурно-духовного відродження народу відіграє важливу роль у гуманізації суспільства, поєднуючи історичну пам'ять, невичерпні знання та духовне багатство» [11, с. 111]. Використовуючи цю тезу, кафедра культурології МДУ забезпечує набуття студентами-культурологами знань і вмінь щодо використання напрацювань вітчизняних музеїв у національно-патріотичному вихованні, культурно-освітній та педагогічній діяльності.

Не потребує доказовості теза, що музейні зібрання накопичуються й систематизуються не лише з метою їхнього вивчення та зберігання. Найважливіші функції сучасних музеїв уже перетнули цю межу. На передній план виходить національно-патріотична, пізнавально-інформаційна, популяризаційна, навчально-освітня місії музейних колекцій. Усі ці функції реалізуються завдяки науково-збиральницькій, науково-експозиційній та науково-освітній діяльності музеїв, які передбачають ознайомлення відвідувачів із найбільш цікавими експонатами музею, розміщеними у певному логічному порядку, побудованому за хронологічним (еволюційним), географічним, природознавчим, етнокуль-

турним та предметно-тематичним критеріями. Це головна складова музейної комунікації. Автори визначають її домінантну роль у теоретичній і практичній підготовці культурологів для майбутньої професійної діяльності в музейних інституціях України у сьогоденні [17].

Сучасна вітчизняна історіографія проблеми представлена працями з музеєзнавства І. Бех, О. Бондарець, О. Булиги, Т. Вайнгберга, В. Виткалова, С. Виткалова, О. Гайдай, О. Головко, А. Дульської, О. Комової, Ю. Нікольченка, З. Огризка, Ю. Омельченка, В. Петранівського, М. Рутинського, О. Стецюка, О. Сухомлинської, Н. Філіпчук, С. Хавіної, Н. Шейміної, В. Якубовського та працями з музейної педагогіки: С. Волошин, Л. Гайди, О. Караманова, О. Квас, М. Костриці, П. Луньова, Н. Мараховської, Т. Мацейка, Ю. Павленка, Ю. Сабадаш, О. Топилка.

Використанню музеїв у національно-патріотичному вихованні учнівської і студентської молоді, зокрема у кризових для країни ситуаціях (після 2014 р.), присвячені спеціальні розділи в курсі лекцій з навчальної дисципліни «Музеєзнавство» на кафедрі культурології в МДУ, у якому наголошено, що функції музеїв пов'язані з визначенням пріоритетів, які полягають у формуванні в українському суспільстві, зокрема в середовищі учнівської і студентської молоді, національно-патріотичних, історичних, культурницьких та загальнолюдських переконань [7. с. 27].

Особливостям набуття здобувачами вищої освіти кваліфікації «Музеєзнавець-педагог» у межах інтегративної сертифікатної програми «Музейна педагогіка» присвячена стаття Ю. Сабадаш і Н. Мараховської «Підготовка музеєзнавців-педагогів: розроблення та реалізація інтегративної сертифікатної програми», у якій аналізується та узагальнюється вітчизняний і зарубіжний досвід підготовки фахівців із музейної педагогіки [11].

У статті «Роль музеїв у системі функціонування закладів вищої освіти України», доповідях на Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми сучасного підручника: навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного часу» 14 вересня 2022 року О. Комова, Ю. Нікольченко і В. Деліман, К. Сичова і Ю. Григор'єва звернули увагу музеєзнавців на необхідність удосконалювати виховну національно-патріотичну та педагогічну домінанту музеїв з урахуванням вимог часу [5; 8; 14]. Музейна педагогіка як наукова дисципліна на стику музеєзнавства, педагогіки та психології, що розглядає музей як освітню систему є одним із перспективних напрямів сучасної педагогіки [3, с. 10].

Питання роботи вітчизняних музеїв у сьогоденні активно студіюють викладачі та студенти кафедри івент-індустрій, культурології та музеєзнавства Рівненського державного гуманітарного університету (далі: РДГУ), яка здійснює підготовку фахівців за спеціальностями «Музеєзнавство, пам'яткознавство» (завідувач кафедри професор В. Виткалов). «У сьогоденні кафедра є авторитетним у державі навчальним та науковим центром, який виховує нову генерацію української молоді, віддану ідеям національної духовності та наполегливо розвиває не тільки освітню і наукову базу культурної регіоналістики, а й активно сприяє розвитку культури і мистецтва на західних теренах України» [12, с. 128].

Новітня практика діяльності вітчизняних музеїв репрезентована учасниками традиційного круглого столу з міжнародною участю, присвяченого Міжнародному дню музеїв: «Музеї та відродження культурного ландшафту», проведення якого ініціювала кафедра культурології МДУ з 2023 року за підтримки й участю кафедри івент-індустрій, культурології та музеєзнавства РДГУ, Рівненського обласного краєзнавчого музею (далі: РОКМ), Маріупольського краєзнавчого музею (далі: МКМ) (м. Одеса), історико-культурного заповід-

ника м. Острога, Студентського наукового товариства «Культурологічні студії» кафедри культурології МДУ.

Став у нагоді й власний досвід доцента, заслуженого працівника культури України Ю. Нікольченка у вітчизняному музеєзнавстві: працюючи у РОКМ та в Рівненському обласному управлінні культури з листопада 1970 до червня 1998 рр., він безпосередньо брав участь у розвитку музейної справи в регіоні. За сумісництвом викладав курси «Музеєзнавство» і «Краєзнавство» у Рівненському державному інституті культури. Із серпня 1998 р. Ю. Нікольченко – доцент МДУ. На кафедрі культурології – викладач навчальних дисциплін «Музеєзнавство та виставкова діяльність», «Музей в системі національно-патріотичного виховання», «Збереження історико-культурних пам'яток України», «Збереження та атрибуція культурної спадщини України».

Слід визнати, що канони та методичні підходи до організації діяльності українських музеїв залишалися незмінними впродовж 70-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. Проте сучасність вносить у практику їх основної діяльності, зокрема, будівництва музейної експозиції, низку інноваційних технологій, метою яких є посилення емоційного, виховного й пізнавального ефекту для відвідувачів музею. Згідно із сучасними підходами до проблем вітчизняного музеєзнавства, музейна експозиція – це цілеспрямована і науково обґрунтована демонстрація музейних предметів, які організовані композиційно, забезпечені коментарем, технічно і художньо оформлені та створюють специфічний музейний образ природних і суспільних явищ.

Безсумнівно, головними елементами експозиції музею є тріада: експонат основного фонду; експозиційне обладнання для демонстрації експонату; музейно-експозиційна архітектура. Все, що має змістове навантаження, належить

до значущого аспекту експозиції, а все, що не є провідником змісту, утворює її предметно-речовий аспект.

Під час розкриття студентам-культурологам МДУ проблеми науково-експозиційної роботи у курсі «Музеєзнавство та виставкова діяльність» наголошується, що науково обґрунтований порядок групування і організації експозиційних матеріалів, що випливає зі змісту експозиції, називається методом побудови експозиції, який передбачає основні методи експонування: систематичний, ансамблевий, ландшафтний і тематичний. У сучасних українських музеях, перш за все, науково-популярних (масових, публічних), активно застосовується так званий предметно-ансамблевий метод побудови експозицій, коли на перше місце виходить оригінальний предмет, або колекція основного фонду, наприклад: Торговицький, Дорогобузький і Березнівський скарби в експозиції РОКМ.

Тематична структура історичних і краєзнавчих музеїв створюється відповідно до сучасної періодизації історії України. Експозиції природознавчої тематики повинні спиратися на сучасні досягнення відповідних наукових галузей. Музейні зібрання накопичуються й систематизуються не лише з метою вивчення та централізованого зберігання, але й для виконання найбільш важливих функцій сучасних музеїв: виховної, пізнавально-інформаційної, популяризаційної, навчально-просвітницької. Вони реалізуються, зокрема, завдяки науково-експозиційній діяльності музейних закладів.

У навчальній дисципліні «Музеєзнавство та виставкова діяльність» акцентується увага студентів-культурологів МДУ на п'яти основних етапах будівництва музейної експозиції:

– перший – наукове проєктування експозиції з урахуванням можливостей експозиційного приміщення, кількості і тематичності експонатів основного та науково-допоміжного фондів, професійної підготовки експозиціонерів;

– другий – наукове, художнє та технічне проєктування експозиції;

– третій – підготовка тематично-експозиційних планів;

– четвертий – робота у фондах музею з метою відбору експонатів за тематикою експозиції;

– п'ятий – художнє оформлення експозиції та встановлення відповідного технічного обладнання.

Питання створення музейної експозиції, яка б відповідала усім вимогам профілю музею і задовольняла потреби й очікування відвідувачів, належить до числа фундаментальних у вітчизняному музеєзнавстві, коли теорія і практика є складним поєднанням науки й естетико-мистецьких канонів.

У цьому контексті наведемо уривок зі статті завідувачки відділом сучасності Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького Н. Шейміної «Деякі проблемні аспекти перебудови музейних експозицій», яка побачила світ у грудні 2009 р., але не втратила своєї актуальності й у сьогоденні: «Є питання прості, і в той же час неймовірно складні. Вони викликають роздратування або посмішку, непорозуміння або глибокі роздуми. Ось, наприклад, одне з них. Що ми, наукові співробітники, показуємо відвідувачу, демонструючи йому предмети, розкладені в музейній вітрині? Працівники музеїв рідко питають себе про це, ще рідше над такими речами замислюється відвідувач. Однак, часто в результаті проведення соціологічних досліджень з'ясовується, що автори експозиції прагнуть показати одне, а відвідувачі бачать зовсім інше. Тому крім чисто людської допитливості і бажання зрозуміти зміст експозиції як особливого явища культури, ставити такі питання змушує ще й професійна відповідальність експозиціонера як активного учасника створення експозиції» [19].

Дійсно, вибудувати якісну експозицію, яка відповідала б вимогам сьогодення і задовольняла би потреби відвідувача,

можливо лише за чотирьох умов: відповідність фондів музею тематиці експозиції, професіоналізм експозиціонера, досвід музею у науково-експозційній діяльності та використання позитивного досвіду створення експозицій в інших музеях відповідного профілю.

У навчальній дисципліні «Музеєзнавство та виставкова діяльність» на кафедрі культурології МДУ наголошується, що практичний досвід створення експозиції – важливий компонент науково-експозиційної роботи, але не визначальний: без ґрунтовної теоретичної і методичної підготовки, пізнання її фундаментальних сутнісних характеристик і закономірностей експозицію вибудувати буде дуже складно. Слід визнати, що питання науково-експозиційної роботи музеїв традиційно є предметом уваги методичних центрів із музеєзнавства, які діють на державному, регіональному та місцевому рівнях. Видана за ці роки музеєзнавча література відображає розвиток експозиційної думки, нові підходи до експозиційної практики та проблематики, прогресивні тенденції в експозиційній роботі музеїв, перш за все історичного профілю. Але проблема полягає в іншому – ефективність впровадження їхніх результатів у музейну практику залишкова: у багатьох випадках експозицію вибудовують або вдосконалюють методами, що вже не відповідають вимогам часу.

Відсутність науково обґрунтованих концепцій із основних напрямків музейної діяльності на сьогодні є суттєвим недоліком при створенні музейних експозицій. Ми маємо сучасні ґрунтовні підручники і посібники з музеєзнавства, але це навчальна література для студентів, вона не призначена готувати експозиціонера-професіонала. Щорічно з різних проблем українського музеєзнавства захищаються дисертаційні роботи, публікуються статті у наукових періодичних виданнях, проводяться наукові конференції різних рівнів, проте з теорії і практики експозиційної роботи їх недостатньо.

У вітчизняному музеєзнавстві питання теорії, історії і практики музейної справи завжди є дискусійними і перебувають у процесі постійного наукового студіювання. І в цьому головна проблема побудови нової експозиції або масштабної перебудови тієї, яка вже існує: перед експозиціонерами постає дилема – як зробити так, щоб певне предметне середовище, створене в музеї, дозволило зрозуміти, відчути час, явище та подію за умов, коли методична рекомендація вже застаріла? Тут може допомогти цілеспрямоване дослідження з глибоким осмисленням та теоретичним обґрунтуванням широкого діапазону можливостей музею конкретного профілю в науково-експозиційній роботі у близькій і далекій перспективі.

Відверто хибним є уявлення про те, що існують експозиції музеїв різних типів і профілів, які «створюються на віки»: природознавчі, археологічні, давньої та нової історії, культури і мистецтва України, етнографічні, меморіальні, періоду Другої світової війни тощо. Практикою доведено, що незалежно від типу і профілю музейної установи, із часом її експозиції морально стають застарілими, втрачають свою тематичну актуальність і художню привабливість, перетворюючись на своєрідний «музей у музеї».

З огляду на це, заслуговує на ретельне вивчення і наслідування у вітчизняному музейному середовищі досвід РОКМ щодо успішного перманентного процесу перебудови (оновлення) експозиції (природознавчої, історичної і мистецької) (Додаток 1. Рис. 4). Експозиція музею площею близько 2-х тисяч кв. м була відкрита для відвідувачів 30 грудня 1978 р. в унікальному двоповерховому приміщенні – колишній рівненській гімназії, пам'ятці архітектури 1839 р. На той час вона була однією з найкращих в Україні за змістом, художнім оформленням та технічним забезпеченням, склавши конкуренцію не тільки обласним краєзнавчим музеям, а й центральним музейним установам.

Очолював музей з 1970 до 1986 року блискучий ентузіаст музейної справи і краєзнавства В. Сидоренко, який постійно наголошував у колективі, що час існування стаціонарної експозиції в музеї, незалежно від її профілю, недовгочасний; без змін і доповнень він не повинен тривати більше одного року, в іншому випадку вона втратить тематичну актуальність, а музей – відвідувача.

І вже, починаючи з 80-х років, експозиція РОКМ увійшла у фазу суттєвих перебудов як змісту, так і художнього оформлення та інновацій щодо технічного забезпечення, особливо після проголошення незалежності нашої держави. Такий підхід був науково обґрунтованим, перш за все, у розділах експозиції з історії України та краю, де були «білі плями», хибні оцінки, прямі перекручення історичної правди. Сміливі й рішучі дії керівництва, науково-методичної ради та експозиціонерів РОКМ щодо необхідності перебудови експозиційних комплексів за вимогами часу відбулися за останні 35 років під керівництвом директорів установи: Е. Антоненка, В. Мушировського, О. Булиги й А. Жижкевич.

У навчальній дисципліні «Музеєзнавство та виставкова діяльність» у МДУ сфокусована увага студентів на тому, що оновлення експозиції залежить не тільки від кількості та якості експонатів основного фонду, художнього оформлення та обладнання, а, перш за все, від наукового рівня музейної установи і професійної підготовки експозиціонера, інакше це буде лише «косметичний ремонт» експозиції.

Важливе значення для перебудови експозиції, основними принципами якої є науковість, дидактичність, естетичність, має оцінка її обсягу, створення відповідного структурного та тематико-експозиційного планів, за необхідності – проєкту художнього оформлення. У сучасному українському музеєзнавстві розглядаються декілька типів оновлення експозиції: доповнення експозиції, яка вже існує, новим елементом;

з експозиції, що вже існує, вилучається тематичний розділ, який суттєво змінює її зміст; радикальна, науково обґрунтована перебудова актуальної експозиції.

Відомо, що музей як засіб комунікації працює з відвідувачем або учасником музейного заходу у формі діалогу. В цьому він наближений за формою спілкування з аудиторією до освітньої установи. На цьому фундаменті формується музейна педагогіка, що постійно розвивається та вдосконалюється і це, зі свого боку, вимагає її всебічного дослідження як суміжної наукової дисципліни [14, с. 5; 15, с. 68]. На нашу думку, є багато спільного у музейній педагогіці з методикою культурно-освітньої діяльності. Проте, залишається дискусійним питання належності музейної педагогіки як окремого структурного елементу до системи музеєзнавства та визначення місця музею в системі установ культури [1].

У культурно-освітній діяльності музеїв на теренах Європейського Союзу поряд із традиційними екскурсіями, лекціями, консультаціями, музейними гуртками, студіями, клубами за інтересами, широкого вжитку набули музейні свята, рольові ігри, різні форми роботи з відвідувачами з обмеженими можливостями та спеціальними потребами тощо. З огляду на означене, вітчизняні музеї мають переглянути весь спектр традиційних форм культурно-освітньої діяльності, модернізувати їх та ввести до їхнього арсеналу нові форми, що відповідають сучасним вимогам [6].

Водночас, сьогодні у музеєзнавстві в наукових дискусіях виникають думки, що «музейне дозвілля» перетворює музей на «центр розваг» чи «культурно-розважальний центр», що не відповідає сутності музею, де функція дозвілля не повинна бути основною, а музей слід розглядати «як феномен історичної пам'яті, пам'яті культури, де культурна пам'ять – взаємодія теперішнього з минулим, що формує ідентичність колективу» [12, с. 88]). Заразом, «музей – не просто сховище

історичної пам'яті, пам'яті культури. Музей – жива лабораторія історичної пам'яті, пам'яті культури…» [1].

Під час дослідження освітньої ролі музею, важливим є розуміння терміна «культурно-освітня діяльність» як одного з основних напрямів музейної справи у контексті ототожнення термінів «методика культурно-освітньої діяльності» та «музейна педагогіка», що є складовою структури «прикладного музеєзнавства». Різноманітність форм і методів культурно-освітньої діяльності музеїв є результатом реалізації програми модифікації, яка здійснюється через технологію синтезу музеології і музейної педагогіки, але всі вони повинні відповідати профілю музею та допомогти аудиторії зрозуміти зміст його експозиції.

Відомий австрійський музеолог й активний музейний консультант світового масштабу Фридрих Вайдахер, спираючись на попередні дослідження, слушно зауважує, що програма виправдана лише в тому разі, якщо враховує низку основних вимог (потреба, відповідність, пріоритети, засоби) Серед поставлених питань актуальним у контексті сказаного вище є таке: «чи відповідає ця програма основним завданням музею, чи стосується вона колекцій і експозицій музею, чи підтримує їх?» [2, с. 412].

Як зазначалося на початку розділу, у процесі утвердження національної ідентичності особливе місце посідає культурна спадщина України – головний об'єкт діяльності музейних інституцій, які «призначені для збереження, вивчення і демонстрації культурно-історичних та природничо-наукових цінностей» [5, с. 5–6]. У музеї культурна спадщина представлена об'єктами Музейного фонду України, які в експозиції на певний період фіксують епоху, але з плином часу змінюється ракурс її сприйняття як події, що є показником об'єктивних явищ природи, історії та культури. Це вимагає нас розглядати діяльність музеїв як процес, що потребує по-

стійного вдосконалення, особливо за сучасних умов бурхливого розвитку інформаційного суспільства.

Студіюючи спеціальність В12 «Культурологія та музеєзнавство» в МДУ, студенти-культурологи мають зрозуміти, що однією з найбільш важливих актуальних проблем діяльності музеїв в Україні є прагнення музейників сформувати й утримати рівень суспільної зацікавленості, актуальності, популярності музейної установи в соціумі.

У робочих програмах навчальних дисциплін «Музеєзнавство та виставкова робота» і «Збереження та експертиза культурної спадщини України» кафедри культурології МДУ передбачено, що майбутні культурологи-музеєзнавці мають також отримувати глибокі знання зі скарбознавства.

Ті зібрання та колекції, що укладалися з певною метою, проте були з якихось причин втрачені, можуть стати скарбами. Окрім того, певні предмети зі скарбів можуть належати до сакрального мистецтва. Але головним є той факт, що кожна знахідка, кожен скарб є віддзеркаленням конкретної епохи, надважливим комбінованим свідченням історії та культури. Грошові та речові скарби можуть свідчити про їхнє походження, дати інформацію про спосіб життя родини чи людини, пояснити, чому вони збирали і ховали певні речі та гроші.

Пошук і дослідження скарбів за всіх часів викликали жвавий інтерес, саме про це йдеться в теоретичній і практичній частинах відповідних розділів курсу. Отже, потрібна відповідь на цікаве запитання: що ж можна вважати скарбом? Окрім того, науковці, нумізмати чи музейники працюють над важливою проблемою, як правильно розрізняти скарби. Інше запитання: скарб існує для того, хто його знайшов, або для того, хто його збирав та втратив?

З огляду на вміст мішаних скарбів, можна зробити висновок про спосіб мислення людей, провести дослідження поведінки людей, які разом із монетами та прикрасами при-

ховували важливі для минулого духовні чи матеріальні цінності, зробити певний психо-історичний та культурний аналіз людини певного часу. Вивчення скарбів дає можливість зробити висновки про їх походження. Отже, одні скарби були результатом прагнення одних людей до накопичення, інші заощаджували цінності та кошти для розв'язання своїх певних нагальних питань, а когось приваблювало колекціонування. У сучасному світі відбувається те саме.

Найбільшою є цінність скарбу саме для науки, незважаючи на постать того, хто його знайшов. Зазвичай скарби опиняються в музеях завдяки офіційним пошукам, науковим експедиціям і є надбаннями держави. Вони стають відомими науковцям. Проте існує певна частина одиничних скарбів і знахідок, що не потрапляють до вчених, залишаються в руках тих, хто їх відшукав, чи осідають у приватних колекціях. Навіть за умови, що такі скарби колись стануть відомими науковцям, зчаста не є можливим визначити час і місце створення скарбу, його власника, причини, умови походження і приналежність конкретної речі до певного скарбу.

Отже, кримінальним злочином, який карається законом, є приховування скарбів та цінних історичних знахідок. Це величезний злочин щодо історичної пам'яті та науки. Частина скарбів може не потрапити у коло інтересів дослідників, залишитись невідомою для держави, оскільки звичайного шукача скарбів цікавить лише збагачення, коштовні метали чи цінні речі, які можна продати. На жаль, втрачений чи розпорошений скарб ніколи не дасть інформації про рівень, спосіб життя, культуру та потреби власників скарбу, про важливі господарські і торговельні зв'язки тощо. Окремі експонати та роз'єднані частини скарбів, що зберігаються у приватних колекціях та не описані відповідно до вимог науки, втрачають свою наукову важливість.

Зазвичай непевні часи повстань, революцій, воєн, реформ, глобальних історичних змін тощо продукували появу скарбів. Одні скарби з'являлись як спроба сховати матеріальні цінності, гроші, майно до кращих часів, а інші ж власники залишали в місцях їх зберігання, тому що не могли з різноманітних причин їх забрати. Певно, чимало коштовностей, матеріальних цінностей, які були заховані через війни та революції, і досі чекають на шукачів. Окрім того, іноді господарі цінностей чи їх нащадки намагаються повернути втрачене майно.

Отже, скарби є ґрунтовним джерелом для різних історичних наук. Так, нумізматика, наука про монети, вивчає металеві гроші, що були знайдені у скарбах. Боністика, наука про паперові гроші та цінні папери, вивчає відповідні знахідки. Якщо у скарбах трапляються нагороди та певні відзнаки, то їх вивченням опікується фалеристика. Для науки історична та культурна цінність скарбів, що є фактом історичної пам'яті, більш важлива, ніж те, з якого металу виготовлена знахідка: золота, срібла, бронзи чи міді. Іноді шукачі цінностей, зокрема монет, розчаровуються у своїх знахідках, оскільки в давніх та середньовічних скарбах зчаста знаходили фальшиві монети, які були підробками під золото та срібло. Проте для науки такі монети важливі, вони теж є скарбом, тому що можуть дати багато цінної інформації про тіньові сторони життя суспільства.

Українськими землями проходило чимало купецьких караванів, тому в Україні дослідники знаходять багато монет і речей різних держав та народів, що торгували з нашою державою та між собою. Так, відомо про знаменитий торговий шлях «з варяг у греки», а також шляхи у Центральну, Західну та Північну Європу. У грецьких містах-колоніях Пантікапеї, Ольвія і Херсонес та інших містах в Україні карбувались монети з VI ст. до н. е. Різноманітні монети у давні часи забез-

печували грошовий обіг на території України, тому в таких скарбах зчаста трапляються монети арабські, турецькі, татарські, європейських держав та міст, зокрема Німеччини, Чехії, Італії, Польщі та Литви, що свідчить про тісну інтеграцію України з Європою та Азією.

Студентам слід презентувати список літератури, що ознайомить їх із цікавим світом грошей і речей, які можна знайти у скарбах, проте здебільшого основу скарбів становлять гроші. На сьогодні в Україні маємо кілька цікавих спеціалізованих видань, зокрема, «Нумізматика і фалеристика» та «Українська нумізматика і боністика», що є науково-популярним історико-культурологічним часописом, додатком до журналу «Вісник Національного банку України». Значною частиною бібліографічних джерел є довідкова література, довідники і каталоги музейних зібрань, енциклопедії, словники, що допоможуть розрізняти та ідентифікувати грошові одиниці, коштовні метали і каміння, предмети старовини й ювелірні вироби, які мають історичну та колекційну цінність.

У січні 2025 р. кафедра культурології МДУ з власним проєктом «Музейні практики в ЄС: поєднання традицій та інновацій» пристала на пропозицію вченої ради вишу взяти участь у конкурсі за Програмою Еразмус+ Напрям Жан Моне для вищої освіти «Стимулювання викладання і досліджень Європейського Союзу та сприяння діалогу між науковцями і особами, які ухвалюють рішення в ЄС та в усьому світі». Програма імені Жана Моне – це одна з освітніх програм Європейського Союзу, мета якої полягає в підвищенні рівня знань і поінформованості суспільства в ЄС та поза його межами з питань європейської інтеграції, через стимулювання викладання, дослідницької діяльності з європейської інтеграції, зокрема стосунків ЄС з іншими країнами, та міжлюдського і міжкультурного діалогу [16].

За результатами конкурсу проєкт спільноти МДУ був визнаний переможцем. Ініціатива кафедри культурології МДУ спрямована на популяризацію європейського досвіду у сфері інноваційних музейних практик і модернізацію музейного сектору в Україні [9].

Враховуючи, що реалізація означеного проєкту безпосередньо стосується і проблем, що розглядаються у монографії, автори вважають актуальним і важливим ознайомити читача з його метою, основними положеннями та напрямками реалізації.

Важливість модулю «Museum Practices in the European Union» продиктована необхідністю поширення знань про кращі європейські практики організації музейної справи за умов трансформації музейної галузі України відповідно до стандартів європейського співтовариства. Викладання основ музейної справи в межах гуманітарних дисциплін в Україні є поширеною практикою, зумовленою засвоєнням попереднього досвіду конструювання навчальних програм. Водночас, стрімка інтеграція України до ЄС вимагає трансформації змістовної частини названих навчальних курсів з урахуванням європейського досвіду розвитку музейної справи.

Модуль «Museum Practices in the European Union», що пропонується до впровадження кафедрою культурології МДУ, цілком відповідає основному аспекту напряму Жана Моне, оскільки він:

– ґрунтується на необхідності поширення в українському освітньому просторі знань про європейський досвід інновацій у музейній сфері;

– сприяє поглибленню діалогу між академічним співтовариством (заклади вищої освіти, музейні установи) та суспільством (аудиторія, на яку орієнтована діяльність українських музеїв), а також між органами публічної влади (мі-

ністерства і відомства, що опікуються діяльністю музейних установ як на державному рівні, так і на рівні департаментів органів місцевого самоврядування) та медіа;

– сприятиме пожвавленню академічного та суспільного діалогу між музейними інституціями і дотичними організаціями у моделі відносин ЄС/Україна та Україна/ЄС.

У контексті відповідності пропонованого проєкту актуальним пріоритетам напряму Жана Моне слід наголосити на його релевантності загальної мети активізації євроінтеграційного дискурсу в Україні у розрізі музейної справи – шляхом приведення у відповідність до європейських вимог нормативно-правового забезпечення діяльності музейних установ. Оскільки впровадження навчального модуля слугує більшій за обсягом меті європеїзації музейної справи в України, то музеї у цьому контексті можуть відігравати роль посередників між академічними колами та широким суспільством у справі поширення знань про європейські цінності.

Проєктна група кафедри культурології МДУ має значний досвід роботи за напрямами музейних досліджень, в організації культурно-просвітницьких та комунікативних заходів. Серед стейкхолдерів кафедри є Департамент культурно-громадського розвитку Маріупольської міської ради (м. Київ), Комунальна установа «Маріупольський краєзнавчий музей» (м. Одеса), музейній тематиці присвячена низка круглих столів кафедри культурології «Музеї та відродження культурного ландшафту» (Додаток 1. Рис. 5).

Музейні дослідження були відображені на кожному з трьох рівнів (бакалаврат, магістратура, аспірантура) підготовки здобувачів вищої освіти під час вивчення навчальних дисциплін «Музеєзнавство та виставкова діяльність», «Моделювання культурних політик», «Культурний розвиток регіону» тощо, а також виробничої (музейно-екскурсійної)

практики; музейна тематика присутня у наукових дослідженнях викладачів та здобувачів.

Зацікавленість кафедри у дослідженні проблем модернізації музейної справи висвітлена у низці публікацій, підготовлених Юлією Сабадаш та Юзефом Нікольченком, які входять до складу проєктної групи. (упродовж 2015–2025 рр. було опубліковано 14 статей).

Кафедра культурології має неабиякий досвід співпраці з іноземними освітніми установами, оскільки стабільно бере участь у проєктах академічної мобільності Еразмус+. Серед зарубіжних університетів, з якими викладачі та студенти кафедри підтримують зв'язки, слід згадати Естонську академію мистецтв, Центральноєвропейський університет тощо. Неможливо не згадати зарубіжні заклади освіти, з якими кафедра співпрацює у межах більш широких договорів про співпрацю на рівні університетів, як-то Університет Халл та Університет Вітовта Великого.

Партнерами кафедри є Рівненський обласний краєзнавчий музей, Дніпропетровський національний історичний музей ім. Дмитра Яворницького, історико-культурний заповідник м. Острога як в межах практичної підготовки здобувачів-культурологів, так і в контексті проведення спільних науково-комунікативних заходів – конференцій, круглих столів, семінарів тощо. Традиційно, випускники кафедри працюють у музейних установах України та за кордоном.

Сталий інтерес до проблеми розвитку музейної справи спостерігається й серед заходів у межах щорічної міжнародної наукової конференції «Феномен культури постглобалізму», яка ініційована та організована кафедрою культурології МДУ.

Таким чином, учасники проєктної групи мають значний досвід щодо підготовки та викладання навчальних дисци-

плін, наукових досліджень і проведення комунікативних заходів, пов'язаних із музейними дослідженнями.

Успішне виконання проєкту «Museum Practices in the European Union» сприятиме європеїзації музейних студій в Україні, що є загальною метою проєкту в довгостроковій перспективі.

Конкретна мета 1. З'ясувати загальний стан розвитку теорії музейної справи в Україні та визначити ступінь необхідності її модернізації відповідно о європейських норма і стандартів.

Конкретна мета 2. Сприяти обізнаності академічної та професійної спільноти щодо основних досягнень та рівня розвитку музейних студій у країнах-членах ЄС.

Конкретна мета 3. Донести до представників органів місцевого самоврядування інформації про нормативно-правове забезпечення діяльності музейних установ у ЄС та підняття рівня залучення органів публічної влади до формування концептуальних засад розвитку музейної галузі.

Конкретна мета 4. Сприяти модернізації модулів з вивчення музейної справи в інших закладах вищої освіти України.

Очікуваний результат 1. Гіпотеза проєкту передбачає, що концепція розвитку музейної справи в Україні базується на засадах, визначених ще за радянської доби, які містяться в методиці створення експозиційних комплексів, викладанні основ музеєзнавства тощо. Фіксується наявність лише окремих модулів, що висвітлюють досвід діяльності музейних установ у країнах-членах ЄС, а нормативно-правова база лише поверхнево дублює норми та стандарти ЄС. Таким чином, очікується, що музейна справа в Україні потребує глибокої модернізації, починаючи від зміни підходів до викладання спеціальних дисциплін і завершуючи розробкою концептуальних документів.

Базовий показник для вимірювання результату 1: кількість та співвідношення силабусів дисциплін, дотичних до музейної справи.

Очікуваний результат 2. Очікується, що розроблений модуль «Дослідження музеїв: досвід Європейського Союзу» приверне увагу академічної та професійної спільноти, яка буде мати можливість звернутися до фахівців кафедри культурології Маріупольського державного університету за консультаційною допомогою щодо модернізації освітніх програм із музеєзнавства в інших ЗВО.

Базовий показник для вимірювання результату 2: кількість консультацій, проведених співробітниками кафедри культурології МДУ для інших ЗВО та музеїв.

Очікуваний результат 3. Очікується, що підготовлені командою кафедри культурології МДУ рекомендації для органів публічної влади сприятимуть внесенню змін до основних нормативно-правових актів, що регулюють діяльність музейних установ в Україні.

Базовий показник для вимірювання результату 3: кількість методичних рекомендацій для органів публічної влади, підготовлених на кафедрі за результатами виконання проєкту.

Очікуваний результат 4. Очікується, що розроблені під час виконання проєкту типова робоча програма «Дослідження музеїв: досвід Європейського Союзу» та відповідний електронний навчальний посібник будуть використані іншими закладами вищої освіти під час модернізації власних модулів та у викладацькій діяльності.

Базовий показник для вимірювання результату 4: робоча програма (модуль) та електронний навчальний посібник.

Інноваційний аспект пропонованого проєкту полягає у прагненні перетворити його на Типову робочу програму

з навчальної дисципліни, рекомендовану для викладання у більшості закладів вищої освіти України, що у довгостроковій перспективі є одним з очікуваних результатів реалізації проєкту. Разом із силабусом/робочою програмою курсу буде розроблено електронний навчальний посібник, що у національному вимірі є унікальним кейсом, адже всі попередні дидактичні матеріали пропонували здобувачам лише основи музеєзнавства, історичне музеєзнавство, основи виставкової діяльності тощо, але не концентрувалися на ознайомленні здобувачів із останніми досягненнями теорії та практики музейної справи в Європейському Союзі.

У довгостроковій перспективі викладання практично нової навчальної дисципліни з проблем музеєзнавства та виставкової діяльності у МДУ і в інших ЗВО України сприятиме підготовці фахівців, що будуть мати знання, навички та уміння, дисемінація яких позитивно вплине на рівень співпраці у музейній галузі між Україною та ЄС. У цьому контексті зазначимо, що на сьогодні Україна бере участь лише у роботі в межах Міжнародної ради музеїв (ICOM) та у довгостроковому проєкті щодо створення аудіогідів для низки європейських (перш за все, польських) музеїв українською мовою. Таким чином, можна констатувати, що українська присутність у європейській спільноті музейників мінімізована, що актуалізує проєкти, спрямовані на виправлення актуальної ситуації.

Якість реалізації проєкту передбачає сталість його результатів, що виявляється у перспективній розробці низки документів, які сприятимуть європеїзації музейної справи в Україні. Закріплення здобутків проєкту забезпечать:

– типовий навчально-методичний комплекс;

– рекомендації для департаментів культури органів місцевого самоврядування щодо впровадження європейських стандартів у музейній справі на місцевому рівні;

– рекомендації, що передбачають внесення змін до Закону України «Про музеї та музейну справу» та асоційовані з ним нормативно-правові акти державного і локального значення.

Зауважимо, що всі ініціативи та інформаційно-аналітичні матеріали будуть публічними з рівним доступом як для представників влади, академічної спільноти, так і для зацікавленої громадськості.

Оцінка та моніторинг виконання проєкту може здійснюватися шляхом ознайомлення з продукцією, що стала його результатом, а саме: типовий навчально-методичний комплекс «Дослідження музеїв: досвід Європейського Союзу» (типовий модуль, силабус, електронний навчальний посібник), рекомендації для органів публічної влади всіх рівнів та інша друкована і цифрова інтелектуальна продукція.

Публікація матеріалів, асоційованих із проєктом здійснюється у відкритому доступі в електронному середовищі МДУ, за винятком інформації, що захищається європейським законодавством щодо персональних даних.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ І

Важливе місце у виявленні, вивченні та збереженні культурної спадщини України належить установам музейного типу. Як важливі складові єдиного культурного простору держави вони містять левову частку національної ідентичності. Особливо це стосується заповідників і музеїв історичного та краєзнавчого профілю, у фондах і експозиціях яких зберігаються унікальні пам'ятки матеріальної та духовної культури українського народу, зокрема речові і грошові скарби різних епох.

Сучасне вітчизняне музеєзнавство вимагає не тільки матеріальної та технічної підтримки з боку держави і недержавних установ, а й відповідного високо професійного кадрового забезпечення. У розв'язанні цієї проблеми не можна обійтися без спеціальної підготовки музейників у закладах вищої освіти на спеціальностях історичного та культурологічного профілю.

З огляду на вищеназване, важливе значення має підготовка музеєзнавців вищої кваліфікації у закладах вищої освіти України, здатних надати нового імпульсу в розвиток музейної справи. На нашу думку, цьому буде сприяти відкриття спеціальності В12 Культурологія та музеєзнавство, про що вже свідчить досвід кафедри культурології МДУ.

На сьогодні в країнах Європейського Союзу велика увага приділяється науковому музеєзнавству, яке за результатами досліджень пропонує практикам напрямки і шляхи підвищення ролі музеїв у культурному просторі, розвитку їх інтерактивності та у збереженні культурної спадщини. Цей досвід важливий і для музейної справи в Україні.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ І

1. Бондарець О.В. Освітні моделі музею та специфіка освітньої діяльності на сучасному етапі // Магістеріум. Культурологія, 2018. Вип.71. С. 36–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_kul_2018_71_9

2. Вайдахер Фрідріх. Загальна музеологія: посібник / пер. з нім. В. Лозинський, О. Лянг, Х.Назаркевич. Львів: Літопис, 2005. 630 с.

3. Карсим І.А. Культурно-освітня діяльність музеїв: навч. посіб. / Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2007. 112 с.

4. Квас О., Волошин С. Формування патріотичної вихованості учнів початкової школи засобами музейної педагогіки // Молодь і ринок. Випуск 11 (166), 2018. С. 18–22.

5. Комова О. Роль музеїв у системі функціонування закладів вищої освіти України. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія, економіка, філософія. 2020. № 25. С. 5–19.

6. Курченко Т.Є. Інноваційні форми культурно-освітньої діяльності музейних установ України у світлі сучасних потреб інформаційного суспільства // Культурні трансформації в синхронії та діахронії: теорія і практика: Тези доповідей міжнародної наукової конференції 24–27 вересня 2012 р., м. Київ, Україна. С. 79–81.

7. Нікольченко Ю.М., Музеєзнавство. Курс лекцій. Маріуполь: МДУ, 2020. 133 с.

8. Нікольченко Ю., Деліман В. Вища культурологічна освіта у контексті розвитку музейної педагогіки. // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія, економіка, філософія. 2020. № 25. С. 371–374.

9. Освітяни МДУ сприятимуть модернізації музеїв України // mu.edu.ua / 08 серпня 2025 року.

10. Роль музеїв у збереженні культурної спадщини України. URL: https://museums.org.ua/rol-muzeyiv-u-zberezhenni-kulturnoyi-spadshhini-ukrayini/

11. Сабадаш Ю.С., Мараховська Н.В. Підготовка музеєзнавців-педагогів: розроблення та реалізація інтегративної сертифікатної програми // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. Збірник наукових праць. 2022. Випуск 23. С. 110–119.

12. Сабадаш Ю.С, Нікольченко Ю.М. 50 років літописного дискурсу кафедри івент-індустрій, культурології та музеєзнавства Рівненського державного гуманітарного університету // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія. 2022. Випуск 23. С. 120–130.

13. Сарапіна Є.В. Пам'ять-слід: зворотний бік політик пам'яті //Культурні трансформації в синхронії та діахронії: теорія і практика: Тези доповідей міжнародної наукової конференції 24–27 вересня 2012 р., м. Київ, Україна (до 20-річчя кафедри культурології). Київ: Стародавній світ, 2012. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4285c30e-aa95-4d6f-972e-9245e8998a46/content

14. Сичова К., Григор'єва Ю. Музейний досвід навчання засобами інтерактивну (на прикладі тематичних екскурсій Вінницького обласного краєзнавчого музею). // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія, економіка, філософія. 2020. № 25. С. 381–384.

15. Словник-довідник термінології музейництва / Роман Микульчик, Петро Слободян, Єлізавета Діденко, Тарас Рак. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. 128 с.

16. Стимулювання викладання і досліджень Європейського Союзу та сприяння діалогу між науковцями і особами, які приймають рішення в ЄС та в усьому світі. URL:

https://erasmusplus.org.ua/images/phocadownload/infodays/Erasmus_JMA%202022_2p.pdf

17. Фесенко Г.Г. Роль музеїв у формуванні культурного простору України. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/185265017.pdf

18. Філіпчук Н.О. Розвиток української музейної педагогіки у ХХ столітті: здобутки і втрати. Вісник Закарпатської академії мистецтв. 2019. №12. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719025/1/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BF%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%A3%D0%B6%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%202018.pdf

19. Шейміна Н.М. Деякі проблемні аспекти перебудови музейних експозицій. URL: http://www.museum.dp.ua/articles011.html

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ І

Рис. 1. Головний корпус Маріупольського державного університету. м. Маріуполь, Проспект будівельників, 129. 2021 рік.

Рис. 2. Головний корпус Маріупольського державного університету, знищений російськими окупантами. Березень 2022 року.

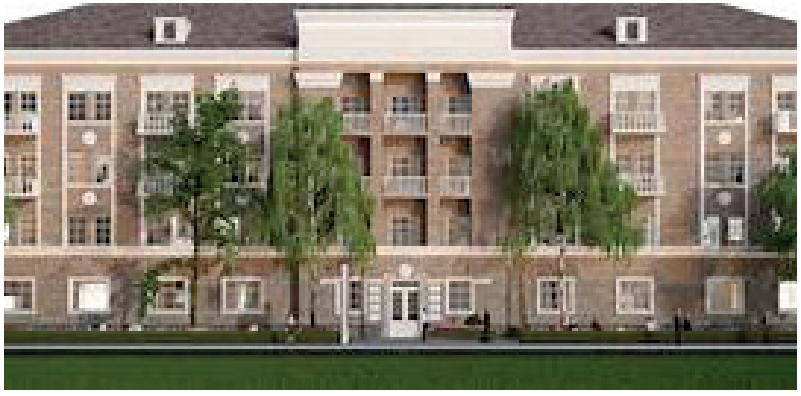

Рис. 3. Маріупольський державний університет.
м. Київ, вул. Преображенська, 6. Травень 2022 року.

Рис. 4. Рівненський обласний краєзнавчий музей.
м. Рівне, вул. Драгоманова, 19.

Рис. 5. Викладачі кафедри культурології МДУ –
автори проєкту «Музейні практики в ЄС: поєднання традицій
та інновацій» – переможця конкурсу за Програмою Еразмус+
Напрям Жан Моне для вищої освіти «Стимулювання викладання
і досліджень Європейського Союзу та сприяння діалогу між науковцями
і особами, які ухвалюють рішення в ЄС та в усьому світі».
Серпень 2025 року.

РОЗДІЛ ІІ

СКАРБИ СРІБНИХ РЕЧЕЙ І ПРИКРАС X–XIII СТОЛІТЬ З ТОРГОВИЦЬКОГО ГОРОДИЩА І ЛІТОПИСНОГО ДОРОГОБУЖА – ЗНАКОВЕ ЯВИЩЕ КУЛЬТУРИ ПОГОРИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Культура Київської Русі – яскраве явище європейського Середньовіччя. Увібравши значний обшир здобутків із культури Візантії, майстри Київської Русі виробили самобутній, неповторний стиль і створили справжні шедеври архітектури, живопису, прикладного мистецтва, зокрема ювелірного.

Ювелірна техніка майстрів Київської Русі була складною, а вироби користувалися великим попитом на внутрішньому і зовнішньому ринку. Багато прикрас виконані в характерній техніці зерні: на вироби нанесений візерунок, що складається з безлічі золотих, або срібних кульок. Застосовувалася також скань: на металеву поверхню візерунок наносили тонким дротом, а проміжки заповнювали різнокольоровою емаллю. Чудовий вигляд мали коштовні ювелірні вироби, виконані у техніці перегородчастої емалі, характерні саме для ювелірного мистецтва Київської Русі. Як зазначав Р. Орлов «Ювелірне мистецтво посідало провідне місце в культурі Київської Русі X–III ст. Вироби з художнього металу за своїм рівнем не поступалися іншим видам давньоруського мистецтва» [55].

У Київській Русі було багато передумов та аспектів щодо розвитку ювелірного мистецтва. Європейський феномен «дружинної культури», який залучав все найкраще з Європи і Азії, вимагав нової моди, нових виробів художнього металу. З'являється місцеве виробництво прикрас нових типів, що яскраво підтверджується знахідками X–XIII ст. у Києві [83, с. 338–339]. Водночас, окремі особливості виробів з кольорових металів вказують на їхні прототипи зі Сходу.

Прикраси з дружинних поховань виготовлялися майстрами, які розвивали здобутки двох шкіл. У них відчутні впливи ісламської торевтики, а окремі рослинні мотиви суто східного походження, інші – тваринні, нагадують витвори скандинавського мистецтва [33].

У X–XIII ст. набувають поширення жіночі прикраси у вигляді скроневих кілець, що виготовлялися із срібла і золота. Спільними прикрасами для жінок і чоловіків були тринамистинні сережки, браслети, персні та шийні гривни. Розвиток ювелірного мистецтва у Київській Русі значною мірою ілюструють знахідки скарбів, які містили жіночі та чоловічі прикраси – вироби із коштовних металів X–XIII ст. Не є винятком і землі Південно-Західної Русі (сучасна територія західних областей України), де розміщуються численні пам'ятки – селища, укріплені гради-городища, могильники [43].

Високо розвинене ювелірне ремесло повністю забезпечувало потреби руського населення цього регіону в усіх складових багатогранного господарства і культури, а значна кількість різних прикрас із бронзи, срібла і золота, які виявлені у літописних Галичі, Пліснеську, Звенигороді, Пересопниці, Дорогобужі, або походили з багатьох городищ, селищ, випадкових знахідок, скарбів (наприклад: з літописного Дорогобужа та Торговицького городища на Рівненщині), свідчать про високий рівень розвитку ювелірного мистецтва на території Галицької і Волинської земель у X–XIII ст. [46,

с. 138–140]. Водночас, унікальний рівень техніки та технології, широка спеціалізація, професіоналізм майстрів-ювелірів були притаманні всім давньоруським землям.

Ювелірне ремесло, що є основою прикладного мистецтва Київської Русі, відзначалося високим технічним і технологічним рівнем, цінувалося сучасниками і користувалося попитом не лише на внутрішньому, а й зовнішньому ринку. На думку академіка П. Толочка, речі, що вийшли з ювелірних майстерень давньоруських міст і селищ X-XIII ст., зчаста трапляються під час археологічних розкопок майже в усіх європейських країнах [83, с. 335–340].

Це підтверджується повідомленням XII ст. німецького вченого-монаха Теофіла, пресвітера Бенедиктинського монастиря у Гельмерсгаузені, добре обізнаного щодо розвитку ремесла у середньовічній Європі й Азії. У своєму трактаті «Про різні ремесла» він зазначив, що Русь у ювелірній справі, після Візантії, не поступалася Аравії, Німеччині, Італії і Франції. У вступі читаємо: «…що у ретельності емалей чи різноманітності черні відкрила Туска…». Б. А. Рибаков вважає, що під «Туска» мається на увазі Русія, тобто Русь [72, с. 393]. Норвезькі конунги в першій половині XI ст. доручають купцям купувати на Русі предмети розкоші, зокрема майстрів-торевтів: «…влітку Гудлейк вирушив у Східні країни, побував у Хольм-гарді (Новгороді) і купив там дорогоцінних тканин для святкових нарядів, дороге хутро і розкішне столове начиння…» [80]

У X ст. Київська Русь була охрещена. Ця подія стала потужним поштовхом щодо її інтеграції до візантійського та західноєвропейського світів, яких панувала християнська культура. Відповідно, маємо можливість спостерігати появу нових типів виробів та прикрас, які були виготовлені з коштовних металів та зчаста оздоблювалися перлами. У цей час майстри використовували такі техніки художнього металу, як карбу-

вання, кування, зернь, чеканка, емалювання, чернення, лиття за восковою моделлю та в кам'яній формі тощо. Усі вироби майстри виготовляли вручну, а оздоблювали за допомогою карбування, гравірування, черні, тиснення, позолоти, емалі, штампування, травлення, філіграні, фініфті тощо.

Із давніх часів у Київській Русі лиття посідало важливе місце у різних ремеслах. Багаторазове лиття «за пласкою моделлю» було найбільш давнім. Одноразове лиття «за восковою моделлю» і за методом «втрачений віск» також посідало чільне місце і часто використовувалося. За цією технікою прототипи прикрас, плетені з волосся, льону чи вовни, просочувалися воском та послідовно випалювалися з форми. Потім виріб відливали, що повторювало філігрань. Техніка філіграні, або скані, була вироблена ще в давні часи, а в сучасному світі майже не зазнала змін і залишається досі однією з типових технік художньої обробки металу. Методика філіграні полягає в крученні двох чи кількох мідних, срібних або золотих дротиків [15, с. 37].

За походженням слово «філігрань» є італійським (італ. fligrana), а назва техніки її використання має латинське походження від слів fli – нитка і granum – зерно. Цей технічний метод обробки металів був досить популярним, ним досконало володіли скіфи. У X ст. майстри Київської Русі використовували цей спосіб і називали його зернь, техніка якої полягала у напаюванні невеликих металевих зернин на металеву основу. Популярною також була техніка золочення. Це покриття поверхні виробу тонким шаром золота. Під час золочення із використанням вогню, розплавлене золото із ртуттю наносили на певний виріб. Під час опалювання золото міцно поєднується з основою, а ртуть випаровується. Пізніше під час золочення використовували спосіб гальваностегії.

Позолота є давньою технікою золочення міді. Її методика полягала у покритті мідної пластини оліфою чи лаком, що

поєднували в собі віск, скипидар, асфальт та соснову смолу. Коли після нагріву лак ставав твердим, то на його поверхні до металу видряпували малюнок. Після цього малюнок додатково продряпували соком журавлини чи розчином галуну, потім виконували золочення із використанням вогню. Скань – це другий технічний прийом філіграні, при якому тонкі кручені або з насічкою нитки зі срібла чи золота припаювали до металевої основи. Різновидом її є ажурна скань, яку майстри виконували саме з дротяного візерунка.

На території України з II половини I тис. до н.е. відомою є техніка глухої скані, яка полягала у припаюванні візерунка до металевої основи. Дослідники акцентують увагу на надзвичайній майстерності фахівців-золотарів Київської Русі початку нашої ери, що характеризується поєднанням зерні та скані [6, с. 99].

Однією з улюблених технік серед майстрів ювелірної справи Київської Русі X–XII ст. була чернь по сріблу [36, с. 18]. Нею оздоблювали колти, оправи, браслети тощо. Це методика гравійованого малюнка, заглиблення якого майстри заповнювали спеціальною чорною фарбою. Після цього виріб проколювали. Ця техніка також має назву нієлло, а з XIII ст. черню почали заливати чи обводити зображення, а тло виробу залишали світлим.

До появи на території Київської Русі у X ст. техніки волочіння, майстри активно використовували техніку кування, за допомогою якої виготовляли дротові частини прикрас – шийні гривні, лунниці тощо. Зауважимо, що гнуття, рубання, насікання малюнка, пуансонне набивання фактури та фону, витягування – це основні прийоми техніки кування. Окрім того, майстри послуговувались прийомами дифування та ручної виколотки – технологією обробки металу, що полягала у наданні виробу ударами молотка об'ємної форми. Із використанням такої технології ремісники виготовляли

шоломи, щити, пустотілі частини декору прикрас. Така техніка набула найбільшої досконалості у XVI–XVII ст. під час виготовлення церковного начиння та світського посуду. Зазначимо, що різновидами дифування є витягування – виготовлення виробу з диску листового металу за допомогою діаметральної деформації; виклепування – виготовлення виробу з диску листового металу від центру за спіраллю.

Науковий інтерес до художньої творчості Південно-Західних земель Київської Русі набув свого поширення і певної системи у дослідженнях, починаючи з середини XIX ст., коли активізувалася археологічна діяльність науковців Харківського, Київського, Катеринославського і Львівського університетів та наукових товариств історико-культурного спрямування. Найбільша увага була приділена дослідженню ювелірного ремесла. Причиною цього була значна кількість знайдених скарбів, зокрема на території Києва і Київщини, Волині, Переяславщини, Поділля, Чернігівщини і Прикарпаття, з ювелірними прикрасами, виготовленими із золота і срібла. Наприкінці XIX ст. узагальнив відомості про ювелірні вироби Київської Русі Н. Кондаков. Саме йому належать докладні описи та ретельний аналіз скарбів X–XIII ст., а також атрибуція творів давньоруських майстрів-ювелірів [25].

Значні результати були отримані у дослідженнях проблеми у XX ст. Широкий обшир історіографії склали фундаментальні праці В. Антоновича, А. Арциховського, М. Біляшівського, Д. Бліфельда, В. Довженка, В. Гончарова, Б. Грекова, М. Каргера, В. Хвойки. Із цього періоду вивчалися і технології художнього металу.

У монографії «Ремесло Давньої Русі» і розвідці «Київські колти і віли-русалки» Б. Рибаков охарактеризував особливості ювелірного ремесла Київської Русі та семантику зображень на різних категоріях прикрас X–XIII ст. з України [71, с. 92–103; 72].

Г. Корзухіна за матеріалами скарбів X–XIII ст. з'ясувала локальні та хронологічні відмінності окремих типів прикрас, визначила основні етапи розвитку жіночого парадного вбрання [30].

У 60-х роках XX ст. була здійснена типологічна класифікація металевих прикрас сільського населення Русі, що дозволила визначити шляхи їх датування, локальні особливості та еволюцію типів [85].

Важливою ланкою у вивченні ювелірного ремесла було складання зведення ювелірних виробів та каталогу виробів із перегородчастою емаллю Київської Русі [35; 77].

На території Києва у 1960–1970-ті роки були проведені масштабні археологічні дослідження [50]. А роботи Київської експедиції Інституту археології не лише доповнили уявлення про ювелірне ремесло Києва, але в окремих випадках змінили їх [14]. У ці роки з'явилися монографічні дослідження пам'яток західноєвропейського [11], візантійського [12] та східного [13] мистецтва, що сприяло успішному вирішенню основних проблем історії ювелірного ремесла Київської Русі.

Для розуміння системи організації ювелірного виробництва важливим внеском є дослідження з історії Києва та Південно-Руських земель [82]. Технологічне дослідження ювелірних виробів означених земель Київської Русі допомагають виділити хронологічні етапи складання та розвитку місцевих традицій.

Після публікації фундаментальних праць К. Гупала, Г. Івакіна, А. Коновалова, М. Кучери, А. Кузи, М. Кучінка, Є. Максимова, О. Моці, Р. Орлова, П. Пеняка, Г. Пескової, О. Приходнюка, Т. Пушкіної, Н. Риндіної, М. Сагайдака, Б. Тимощука, П. Толочка, Р. Чайки за останні тридцять років з'явилося чимало досліджень із різних проблем ювелірного мистецтва XI–XIII ст., огляд яких зроблено Н. Єніосовою, Ю. Нікольченком, Д. Месєм, Б. Прищепою, Ю. Сабадаш, Т. Сарачевою та іншими за такими

напрямами: письмові джерела, сировинна база, інструментарій, технологія виробництва, методика досліджень скарбів із виробами з художнього металу, ювелірне мистецтво у контексті розвитку декоративно-ужиткового мистецтва Руси-України. На сьогодні нові знахідки не залишають цю проблему поза увагою українських археологів, істориків, етнографів та мистецтвознавців.

У монографіях Б. Прищепи і Ю. Нікольченка «Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях» (1996 р) [63] та Б. Прищепи «Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. (2011 р.)» [66] на основі аналізу археологічних та писемних джерел досліджується розвиток Дорогобужа – центрального міста Погоринської волості в епоху Київської Русі X–XIII ст. та публікуються матеріали, здобуті археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом авторів. Характеризується історична топографія міста, планування забудови, основні види господарської діяльності жителів, простежуються напрямки торговельно-економічних зав'язків, аналізується соціально-економічний та культурний розвиток міста. У монографіях всебічно розглядається ювелірне ремесло та ювелірне мистецтво на землях Погоринння.

У 2019 р. побачила світ колективна монографія «Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України» [79]. Вона присвячена скарбам давнього і середньовічного періодів лише одного регіону України – Волині. Слід зауважити, що для написання книги її авторами використані наукові праці та матеріали, які зберігаються у фондах музеїв Волині та у приватних колекціях. На підставі сукупності нумізматичних, археологічних, писемних джерел та відомостей, знайдених у дослідженнях на сторінках книги достатньо повно охарактеризований скарбовий матеріал із території Волинської землі, зокрема з Торговиці і Дорогобужа на Рівненщині.

Цікавими є знахідки римських, арабських і давньоруських грошових та грошово-речових скарбів на Волині I–XI століть нової ери. Автори монографії прагнуть пояснити причини їх появи у досліджуваному регіоні. Не менший інтерес викликає кваліфікований аналіз речових скарбів X–XIII ст., складовими частинами яких є переважно високохудожні ювелірні вироби. Це, в основному, срібні та золоті жіночі прикраси, зрідка предмети культу. Завершує книгу аналіз монетних скарбів до XIV ст. Упродовж цього часу десятки тисяч монет численних найменувань із різних країн брали участь у грошовому обігу історичної Волині. З огляду на зміст книги можна зробити висновок, що якась частина цих монет залишилась у нашій землі, щоб бути знайденою через віки і стати свідком ролі нумізматичних пам'яток в історії Волині доби феодалізму.

Книга ніби підбиває певні підсумки відомостей про знахідки скарбів, знайдених на Волині. Перед читачем постає калейдоскопічна картина прикрас та монет із різних металів – міді, бронзи, срібла і золота, які є яскравими свідками культури давно минулих часів. Показово, що знахідки скарбів здебільшого пов'язані з конкретними археологічними пам'ятками та з місцями поселень давніх людей. Скарби монет чи речей пов'язуються в єдине ціле з іншими старожитностями, становлячи разом релікти життя і діяльності наших пращурів.

На сторінках монографії логічно узагальнений увесь доступний скарбовий матеріал. Він може зацікавити краєзнавців, науковців, освітян та й просто шанувальників старовини. Адже за знахідками скарбів часто можна простежити зв'язки між різними територіями і народами, як близькими, так і далекими.

Книга добре ілюстрована. У ній кожен із періодів історії Волині представлено таблицями монет, рисунками і фотографіями прикрас та інших предметів, що суттєво полегшить чи-

тачеві розуміння тексту. І, нарешті, слід зазначити, що в книзі виклад матеріалу є, з одного боку, суворо науковим, а з іншого – простим. Таке вдале поєднання науковості з доступністю робить видання привабливим для різних категорій читачів.

Джерелами вивчення прийомів художньої обробки металу є скарби і знахідки ювелірних виробів у культурному прошарку сільських поселень, міст, курганів. Детально розглянемо особливості ювелірної справи в міських центрах Київської Русі. Дослідникам питання відоме лиття за восковою моделлю із збереженням глиняної форми та з її видаленням. Прикладом лиття за восковою моделлю є наконечники пояса з поховання біля Десятинної церкви [72, с. 248]. Також використовувалося поєднання двох пласких воскових моделей, що застосовувалися для відливання змійовиків. Окремі типи поясних прикрас та хрестів-енколпіонів виготовлялися за допомогою лиття в глиняних формах; а найвищим досягненням давньоруського лиття за восковою моделлю є київські хороси [53].

У Південно-Руських містах знайдена значна кількість кам'яних ливарних форм для відливки скроневих кілець, браслетів, колтів, хрестів-енколпіонів тощо. Форми виготовляли з пірофілітового сланцю та вапняку. Найбільш ранні двосторонні форми масового виробництва поясного вбрання, підвісок, зокрема лунниць, датовані другою половиною X – початком XI ст., знайдені в Києві, Чернігові, у Пліснеську [9, с. 203–219]. Форми імітаційного типу для відтворення зерні, скані на колтах, а також гравіювання-тиснення на браслетах з'являються в середині XII ст.

Одним із найбільш поширених прийомів обробки виробів було карбування у поєднанні з дифуванням (від лат. differe – набивати, розтягувати, розгладжувати – техніка художньої обробки металевих виробів, аналогічна карбуванню (чеканці), але, на відміну від нього метал обов'язково повинен бути розпеченим), гравіюванням із подальшим позолоченням або

чорнінням. До зразків плоского рельєфного карбування належить оковування ритонів із Чорної Могили. Відомі прийоми тиснення, зерні, скані, коли малюнок виконаний гравіюванням, а тло виділене золоченням або чорнінням [72].

Джерелом для вивчення технології виробництва є інструментарій ювеліра з поховання Пересопницького могильника: ваги, ковадло, молоток, бронзові матриці для виготовлення прикрас із зерню [42, с. 98]. Іншим важливим джерелом є майстерні з виробництва прикрас, відкриті на Замковій горі, в садибі Петровського та території художньої школи, біля Михайлівського Золотоверхого монастиря, на Подолі в Києві, а також у Вишгороді, Райках та в інших містах Русі.

Значним ювелірним центром було Пастирське городище поблизу с. Пастирське в Смілянському районі Черкаської області [62]. Литий поясний набір мартинівського типу знайдено у ліпному горщику на території Пеньківського поселення у с. Вільховчик Черкаської області. У поселенні біля с. Великі Будки Сумської області знайдено скарб, до складу якого входили відходи виробництва, сировина та готові вироби.

Деякі поселення зі слідами ливарного виробництва різних прикрас були адміністративно-господарськими центрами певного сільського округу. Велике городище біля с. Горналь на східному кордоні Сумщини виникло як племінний центр із 18 невеликих неукріплених селищ. Під час дослідження пам'ятки були знайдені ллячки, тиглі, відходи мідноливарного виробництва, ливарні форми [31].

У Канівському поселенні знайдена не тільки бракована під час виготовлення лунниця, а й глиняна форма для виробництва сережок з імітацією підвіски-стрижня, на яку нанизані намистини [58]. Такі сережки салтівського «східного» типу відомі в Хазарії, в інвентарі верхньокамських могильників, які датуються кінцем VIII–IX ст.; вони зображені на согдійських тарелях у сценах царського бенкету. Про місце-

ве виробництво сережок великоморавського типу говорить знахідка двох однакових сережок, але виконаних у різних ливарних формах, знайдених у городищі Монастирьок поблизу Трахтемирова на Черкащині [37].

Більш виразно вимальовуються ремісничі традиції майстрів-ювелірів Волині у тиснених (порожнистих) сережках, намистах, ґудзиках, перснях, медальйонах, декорованих дрібною зерню. Тут представлені й масивні ковані та виті гривни і браслети. Особливістю волинських ювелірних виробів є набір стилістично єдиних прикрас: намисто з лопатевих намистин, лунниць, медальйонів, сережок із бусинами та підвіскою складної конструкції, що звисає (так звані скроневі кільця волинського типу). В XI ст. вироби названих типів поступово щезають.

Найближчою аналогією до волинських речей (Копієвський, Юрковицький, Борщівський скарби) є Гніздовський скарб, де прикраси декоровані дрібною зерню. Походження волинської школи не зовсім зрозуміле. Існує гіпотеза, що подібні прикраси з'явилися в Київській Русі під впливом традицій Польщі та Чехії. На сьогодні після публікацій пам'яток ювелірного мистецтва Великої Моравії їхній зв'язок із ремісничою традицією Волині очевидний [91].

Більш складним завданням є окреслення ремісничої традиції ювелірів Києва та Середнього Подніпров'я. У пам'ятках VIII–IX ст. знайдено бляшки та сережки салтівського типу, ливарна форма для сережок східного типу [41], сережки нітранського типу. У Києві виявлені скроневі кільця волинського типу, вироби ювелірів із Прибалтики та Скандинавії [53]. Ці вироби нечисленні, і, незважаючи на специфіку використання «модних» прикрас, що призвела до відмови від традиційних, не визначають місцевої особливості. У Києві та Середньому Подніпров'ї у X–XI ст. виготовлялося чоловіче вбрання, що складалося з масивних золотих кованих речей.

Насамперед це браслети, кільця, а пізніше – шийні гривни (в основному, зі срібла). Браслети виготовлялися з круглого або гранованого дроту з обрубаними кінцями, а також були крученими із зав'язаними кінцями.

У значній кількості скарбів знайдені шийні гривни. Вони поділяються на кілька типів:

– тонкий дріт рідкісного плетіння, замок – два гачки або гачок із петлею;

– пластинчаті порожнисті, замок – невеликий гачок і петля, прикриті розеткою на шарнірі;

– кручені порожнисті, замок – два гачки;

– кручені з кількох пар дроту, замок – два гачки або гачок із петлею.

Останній тип найбільш поширений на Русі в XII–XIII ст., як і тип браслета з мигдалеподібним наконечником, декорований черню. Зрідка трапляються персні, срібні тиснені медальйони, поясні накладки.

Ремісничa традиція Середнього Подніпров'я визначається за металевими деталями костюма, спорядженням вершника і бойового коня, зброєю та посудом, пов'язаними із дружинним побутом і ритуалом. Дослідники неодноразово наголошували на міжнародному синкретизмі такої традиції, як складній мережі впливів та запозичень [22].

Особливо виразними є подібні до пелюсток бляшки з поховань у Києві, Чернігові, Табаївці, Шестовиці, які прикрашали збруйні ремені. Конструктивно вони сягають типів збруйних прикрас Середньої Азії VI–VIII ст., а пізніше відомі у салтівській культурі [51]. Мотиви пальмет та окремі деталі (риска з овалом, штриховані частини пелюсток, пуансонне тло) свідчать про спільні з угорськими прикрасами витоки орнаментального декору. Стилістичні особливості названої групи прикрас говорять про місцевий розвиток середньод-

ніпровської художньо-ремісничої традиції. Виготовлені ці прикраси у другій половині X ст.

Більш виразно про вплив східних майстрів на давньоруських ремісників-ювелірів, які обслуговували дружинну верхівку, свідчать знахідки на Подолі у Києві ливарних форм для виготовлення прикрас для ременів. Вони виготовлені з місцевого пірофілітового сланцю. На торцевій частині однієї з них є арабський напис [9]. Декор складається з мотивів багатопроменевої зірки та три-, п'яти- та семипелюсткової квітки.

Подібні мотиви відомі ювелірам Скандинавії, Угорщини, Прикам'я, Поволжжя, але найбільш близькі до них аналогії з могильника у столиці скандинавських конунгів – Бірки. Вони переконливо свідчать про поширення означеної гарнітури з півдня на північ у другій половині X ст. шляхом «з варяг у греки». Бляшки з мотивом багатопроменевої зірки виготовлялися у ливарній формі (одна знайдена під Черніговом), а готова продукція трапляється у похованнях Київського та Шестовицького могильників.

Декор пелюсткоподібних збруйних бляшок своєрідно виявився в окремих елементах мотиву квітки на бляшках інших типів з Чернігова, Табаївки, Шестовиць: пуансонне тло, риска з кружальцем, штриховані частини стебел. Прикраси виготовлялися методом лиття у двох формах з каменю. Застосовувалися таширування, гравірування, позолочення. Специфіка виробництва характеризується рецептурою сплавів, визначених методом спектроаналізу. В основному використовувалися сплави на основі міді з лігатурою олова і свинцю, а багатокомпонентні сплави рідше – латунь або цинк зі свинцем.

Наведені факти свідчать про виникнення у першій половині X ст. у Києві та Середньому Подніпров'ї місцевої школи художньої металообробки прикрас для ременів і, можливо, зброї, робота якої за своєю сутністю спирається на традиції східного ремесла. Масовість прикрас окресленого регіону з ха-

рактерними мотивами квітів на пуансонному тлі, штрихованими частинами пелюсток і стебел є серйозним аргументом на користь місцевого походження ритонів з Чорної Могили.

Іконографія окремих зразків оковок вказує на різні джерела запозичення: близькосхідні (грифони), скандинавські (вовки або барси, плетіння), угорські (грифони у порівнянні з грифонами на чашах із села Бездіда та станиці Веселовської). З огляду на це, ймовірно, не слід робити висновок, що ця річ свідчить про «гібридний» характер художньої культури Русі X ст. Певно, це свідчення, з якими регіонами контактувала князівсько-дружинна верхівка Київської Русі.

Методично правильним є ставлення до торевтики у державах середньовічної Східної Європи, зокрема й Русі: більш або менш випадково відібрані мотиви багатократно тиражувалися і набували свого роду геральдичного значення у контексті розвитку державної культури. Незабаром наслідувань стає менше, а на основі відібраних мотивів починається їх самостійний розвиток. Зі свого боку територія кожної землі Київської Русі визначала масштаб соціальних та сировинних джерел ювелірного ремесла.

Звернімо увагу на куфічні монети, що надходили південним хазарським шляхом на лівий берег Дніпра у басейни річок Сейм, Сож, Десна, де відомо 11 скарбів дирхемів, що були карбовані до 833 р. і ареал яких охоплює землі сіверян, радимичів, в'ятичів [2, с. 435].

У поселеннях роменської культури відомі знахідки невеликих скарбів, мабуть, сільської старшини (Новотроїцьке – скарб з 10 омеядських дирхемів; наймолодша монета – 818–819 рр.) в одному горщику з прикрасами та ломом. Тут монети використовувалися як сировина для ювелірних виробів. Хімічний склад монет з Горнальського городища, а також металу з тиглю з Переверзівського городища вказує на ідентичний склад і доводить використання дирхемів як

сировини. У поселенні біля села Жерновець сплав, що зберігся, вказує на зниження вмісту срібла порівняно з дирхемами (срібла – 50%, міді – 45%). Таке співвідношення близьке до металу скроневих кілець із Горнальського городища і майже збігається з металом браслетів з кінцями, що розширюються. Сплав типу білону використовувався ювелірами сіверян і в XI–XII ст. Про це свідчать результати спектрального аналізу ювелірних виробів із могильника біля с. Липове – середній вміст срібла становив 57%.

Прикладів відповідності між типами прикрас та хімічним складом сплавів можна навести безліч, але загальна картина залишиться незмінної. Середнє Подніпров'я входило в зону обслуговування княжої дружини під час щорічного полюддя перших київських князів, де формувалися особливості давньої школи художньої металообробки.

Помежів'я X–XI ст. позначене тим, що декор ремісничих виробів збагачується новими типами. З'являються меандрові завитки (наконечник піхви з льоху біля Десятинної церкви у Києві, поясний набір з Городця на Волині), канельоване або інкрустоване тло (ліроподібні пряжки). До виробів цієї школи належать хрестовина шабель із Гочева та Княжої Гори, хрестовина меча з Києва. На останньому орнаментальний декор складається з подвійного ряду пальмет, а плетіння маємо у вигляді петлі. Найбільш яскравою пам'яткою середньодніпровської школи першої половини XI ст. є руків'я меча з Карабчієва [22]. Надзвичайно багатий рослинний орнамент (гравірування і чернь) свідчить про активне використання ювелірами візантійських зразків.

Експорт Київської Русі деталей зброї та прикрас для ременя суттєво вплинув на скандинавську орнаментику, що надалі призвело до перетворення місцевого тваринного стилю на декор із мотивами рослинного орнаменту [22].

Середньодніпровській художньо-ремісничий традиції XI ст. відповідає оздоблення збруї з Північно-Західного Причорномор'я, знайдене у похованнях тюрко-печенізького часу. Воно, як і знахідки з Середнього Подніпров'я, має канельоване тло і контурний чорнений малюнок, що виступає, близький до мотивів пальмет у стрічковому плетиві. Існує припущення, що окремі знахідки типу Гаєвки-Сарайли-Кіят були зроблені у Київській Русі [2, с. 435–436].

Поховання XII–XIII ст. майже не містять творів ювелірного ремесла, тому розвиток парадного вбрання можна простежити на матеріалах скарбів, схованих у період між 1170 і 1240 рр. Скарби є гарнітурами парадного або повсякденного вбрання княгинь і бояринь. Таке вбрання складалося з вінця, із боків якого на ланцюжках (ряснах) спускалися колти, підвіски, намиста, золоті або срібні плетені гривні, медальйони. Відомі колти із зображеннями сиринів, грифонів та птахів. Із колтами конструктивно пов'язані рясна – круглі та квадратні.

Форма традиційних гривень та браслетів майже не змінюється. Збільшується кількість золотих і срібних прикрас нових типів із перегородчастою емаллю, коштовним камінням, сканню. У першій половині XI ст. у Києві під впливом грецьких майстрів створюється перша емальєрна майстерня [2, с. 436].

Найбільш цікавими виробами з емаллю є діадема з села Сахнівка зі сценою вознесіння Олександра Македонського та діадема з Києва з деісусом. Вони складаються із семи колоподібних кіотців, виконаних із великою майстерністю, які датуються XII ст. [35].

Барми являли собою єдину композицію з деісусом або патрональними святими. Діадеми і барми були регаліями давньоруських княгинь, основою для дорогого і складного виробництва. Значну колекцію речей з емаллю становлять пластини від окладів книг та ікон (оклад Мстиславова Євангелія), елементи церковного одягу (наприклад, митрополита

Олексія), хрести-енколпіони, золоті прикраси, напрестольний хрест Єфросинії Полоцької другої половини XII ст., що зберіг ім'я київського майстра – Лазаря Богші [84].

Для київської емальєрної школи характерні геометрична манера викладання перегородок, прагнення замкнених фігур. До творів цієї школи належать Кам'янобродська гривна та медальйони з деісусними композиціями (єпитрахиль митрополита Олексія). Можливо, своєрідність колтів із Чернігова та емалей із Любеча свідчить про існування у цих містах власних майстерень. У XII ст. емальєрна справа виходить за межі Середнього Подніпров'я. Так, зокрема, у Рязані продовжують розвиватися типи прикрас як із золота з емаллю, так і зі срібла з черню.

Найбільш яскравими виробами є колти (зірчасті, круглі з ажурною облямівкою або з намиста, кульок, без облямівки), сережки з трьома намистинами (ажурними, суцільними, із зерню або сканню), дужки («аграфи»), скроневі кільця, гривни (плетені, з порожніх бляшок, з кілець), браслети з мотивами рослинного та геометричного орнаменту, із зображеннями птахів, людей, тварин, кручені браслети (з чорненими наконечниками), персні, чаші тощо. При декоруванні використовується чорніння, зернь, скань, рубчастий дріт, порожнисті ковпачки та ін. Такі вироби знайдені у скарбах, позначених традицією київської школи. Для київської школи характерна стабільна гамма кольорів – синій, червоний, світло-зелений, зелений, жовтий, прагнення до чистих, насичених тонів.

У XII–XIII ст. у Київській Русі створюється стилістичний єдиний набір з однаковими типами прикрас – золотими з емаллю, зі срібла з черню. Найбільш яскравими виробами є колти (зірчасті, круглі з ажуром) з облямівкою з бус, кульок, без кайми, сережки з трьома намистинами (ажурними, суцільними, із зерню або сканню), дужки («аграфи»), скроневі кільця, гривни, намиста та підвіски, ланцюги (плетені, із порожнистих бляшок), браслети з мотивами рослинного та геометричного

орнаменту із зображеннями птахів, людей, тварин, кручені браслети (з чорненими наконечниками), персні, чаші тощо. При декоруванні використовується чорніння, зернь, скань, рубчастий дріт, порожнисті ковпачки тощо.

Такі вироби знайдені у скарбах (територія Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, на Княжій Горі та ін.), схованих між 70-ми роками XII ст. та 1240 р. Знайдені в скарбах наручні браслети належать до трьох груп з географії поширення: київської, галицької та володимирської. Групи відрізняються одна від одної сюжетами та стилем орнаментики. Для всіх деталей парадного вбрання шляхетних городянок характерна віртуозність виконання, яка дозволяє говорити про те, що виготовлені вони висококваліфікованими придворними ювелірами [72].

Саме перелічені типи прикрас відтворювалися в імітаційних ливарних формах. Найцікавіші зразки виявлені у схованці під руїнами Десятинної церкви. Широко відомою є ливарна форма з ім'ям майстра «Максим» для виготовлення сережок, що імітує зернь і скань (біля Десятинної церкви). Знахідка в Серенську ливарної форми з написом «Максим» може свідчити про переїзд майстрів-ювелірів для виконання замовлення на великі відстані [40].

Особливою галуззю давньоруського ювелірного ремесла було виготовлення литих натільних хрестів, амулетів-змійовиків, хрестів-енколпіонів, медальйонів із зображеннями святих та християнської символіки. Можливо, частину такої продукції виготовляли в монастирських майстернях, а прототипом були твори візантійських ювелірів [29].

Серед хрестів-енколпіонів слід згадати відомий тип зі зверненням до Богородиці, що виготовлений у Києві на початку XIII ст., і не менш поширений тип борисоглібських рельєфно-чорнених енколпіонів XII ст. Найменш вивченим є питання про організацію міського ювелірного виробни-

цтва. Розташування майстерень поблизу княжих палаців або на території боярських садиб свідчить про їхній вотчинний характер. Аналіз продукції дозволяє уточнити характер соціальної організації ремесла: майстри-ювеліри поставляли на внутрішній ринок «імітаційні» копії виробів, виконані за індивідуальним замовленням.

Дослідження художньої металообробки в Південно-Руських містах свідчить про те, що базою для розквіту ювелірного ремесла від початку X ст. було формування княжого вотчинного господарства та державної земельної власності князівсько-дружинної верхівки Київської Русі.

Вивчення сільського ремесла Київської Русі почалось приблизно в середині XIX ст., що збігається і з часом початку вивчення середньовічного східноєвропейського ювелірного ремесла. Перші кроки його вивчення спостерігаємо у працях І. Забеліна та Н. Кондакова, проте рівень дослідження саме сільського ремесла був суттєво іншим, порівняно із вивченням ремесла давньоруського міста та знахідок із курганних поховань. Це пов'язано із проблемою пошуку та складністю здійснення розкопок у сільській місцевості, однак методика дослідження міського і сільського ювелірного ремесла не має суттєвої різниці.

У монографіях та статтях учених XX ст. спостерігаємо закладене підґрунтя методів дослідження, які є актуальними і для сучасного етапу розкопок сільських поселень із великими площами, здебільшого на території Дніпровського Лівобережжя. Зауважимо, що поселення Ліскове в межиріччі пониззя Десни і Дніпра є першою пам'яткою, що була досліджена за великою площею [89]. Саме там на площі 13825 кв. м в десятках житлових споруд та господарських ям було знайдено чимало виробів із кольорових металів.

Цікавим є той факт, що поселення існувало довгий час – із середини IX до середини XIII ст., тому дослідження ювелір-

них виробів із поселення Ліскове підкреслює їхню типовість для кожного з чотирьох етапів його існування. Дослідники зазначають, що відмінні риси наборів ювелірних прикрас можна пояснити хронологічними межами різних напрямків зв'язків жителів регіону та організацією ремесла.

Прикметно, що перший період другої половини IX – першої половини X ст. не позначений виявленням ювелірних знахідок. Це можна пояснити початком заповнення території. Відповідно, тоді зовнішні зв'язки, потрібні для отримання сировини (срібла, міді, олова, свинцю та ін.), були ще досить слабкими. А вже в другому періоді середини X – середини XI ст. спостерігаємо радикально іншу ситуацію. Тоді відбувається активне заселення території на правому березі р. Білоус і спостерігаються перші знахідки, характерні саме для цього регіону: ґудзики, подібні до виробів шестовицького могильника, скроневі кільця з мідних сплавів та білону, ліроподібні і прямокутні поясні пряжки, бляшки з рослинним орнаментом, підковоподібні фібули.

Слід зауважити, що знайдені прикраси були близькими до так званих дружинних типів прикрас, ознаки яких найяскравіше виявилися в ажурній пластинчастій фібулі XI ст. (її аналогія була знайдена в Гомельській області); бронзовій поясній накладці з позолотою та карбованим орнаментом, яку вважають старожитністю прусів (аналогія з могильнику Ірзекапінісі); бронзовому ґудзику за типом «гомбіка» XI ст., виготовленому у Волзькій Булгарії. Це можна пояснити контактами сільських мешканців із представниками інших національностей. Такі контакти були характерними для часів великих переселень жителів за князя Володимира Святославовича. Окрім того, припустимо, що значну роль відіграв і торгівельний шлях, частина якого могла пролягати уздовж р. Білоус.

Друга половина XI – початок XII ст., третій період, був презентований кільцем із мідних сплавів та одним ґудзиком подібних типів, що й у попередньому періоді.

На думку дослідників, найбільш цікавим є четвертий період – XII – перша половина XIII ст. Порівняння цього періоду з іншими дає підстави стверджувати, що тут презентовані зовсім інші специфічні риси типів виробів та організація ювелірного виробництва. Окрім бронзових скроневих кілець, дротяних браслетів, бубонців з лінійним прорізом, поясних кілець та пряжок, характерних для цього часу, серед знахідок спостерігаємо вироби суто міського вжитку, наприклад, трилопатекінцевий натільний хрестик із жовтою виїмчастою емаллю, що традиційно вважали виробом київських ювелірів.

Також було знайдене писало з прямою лопаточкою, оздоблене срібною інкрустацією, та срібна із позолотою застібка для книги. Дослідники вважають, що знайдена білонова підвіска із зображенням оленя, обрамлена зубчастим штампом, належить до виробів міського ювелірного ремесла.

Під час дослідження названого регіону поблизу житлових будівель були вивчені три виробничі споруди, в яких знайдені ознаки ювелірного ремесла. Зазначимо, що до цього таких ознак дослідники не спостерігали в сільському поселенні Піскове. Про ювелірне виробництво свідчили такі знахідки, як шматки дроту з міді та олова, мідне ситечко, необроблена бронзова заготовка для прикраси, шлаки, різець, бруски з овруцького пірофіліту та пісковику (будівля №1 у поселенні Піскове-1). Окрім того, опосередковано про ремісничу діяльність у цій будівлі свідчили уламки кримського глечика, візантійських амфор та конструкція масивної печі з увігнутим відшлакованим черенем, поруч з якою була знайдена яма з вуглинами із твердих порід дерева. Ознаки ювелірної справи також були виявлені в сусідній будівлі (№21). Це – невеликий горн, борідок, ювелірний пінцет, краплепо-

дібні сплави тигельної бронзи, частина слюсарного зубила та шарнірні ножиці. Опосередковано про заняття власника будівлі свідчить фрагмент фаянсового келиха з двосторонньою прозорою поливою.

Фахівці вважають, що споруда №3 з'явилася пізніше за дві попередні. У її центральній частині спостерігалися залишки ковальського горну із чотирма черенями, поруч були знайдені виплески кольорових металів, плавлений бронзовий хрестик, ковальські шлаки. За конструкцією горн є унікальним, оскільки черені були розташовані на металевому колі діаметром 18 см і завширшки 2 см. У сусідніх спорудах №1 і №64 були знайдені такі ж залізні кола. На нашу думку, вони не виконували конкретної конструктивної ролі, а були певними оберегами ливарного процесу, який уважався найбільш цінним в ювелірній справі. Отже, форма кола є символом сонця та вогню.

Також у споруді №3 було знайдене вищезгадане писало. Такі унікальні вироби, як писала, книжкова обкладинка, глечик кримського походження, візантійські амфори, фаянсовий келих, замки з ключами та інструментарій, можуть свідчити про існування саме ювелірних майстерень на досліджених територіях.

Для того, щоб зрозуміти, які причини призвели до появи у сільському поселенні певного осередка міського ювелірного виробництва, слід проаналізувати особливості забудови лівого протилежного берега р. Білоус – Піскового–2. Так, у XII – першій половині XIII ст. на дослідженій ділянці існували три розділені огорожею садиби. Будівлі розміщувалися за периметром садиби, серед яких виокремлюється група комплексів навколо трикамерного житлового підкліту (№ 6). Цей підкліт був унікальним для сільської місцевості житловим варіантом, містив холодну кліть та сіні й являв собою центр садиби А. Подібні типи жител були відомі лише в містах, наприклад, у Києві.

Поряд була розміщена ремісничa спорудa, яка містила ковальський горн із ковальськими шлаками, що є відходами виробництва, пластинами з міді та заліза, ножами, точильними брусками та бронзовим бубонцем. У підкліті № 6 був знайдений ювелірний пінцет із фіксатором та кільцем для підвішування, окрім того, в обох спорудах дослідники виявили уламки скляних келихів, скляні браслети та бронзовий браслет у вигляді пластинки з карбованим орнаментом.

На думку дослідників комплексу, поява такої структури житлової споруди із трьох частин, що оточена двома господарськими комплексами з 24-х будівель, засвідчує соціальний статус господаря. Учені вважають, що названі ознаки ювелірного ремесла вказують на виготовлення у поселенні Ліскове технічно нескладних ювелірних прикрас. Окрім того, за таких технічних умов у поселенні була можливість здійснювати на замовлення ремонт виробів із кольорових металів, однак доказів щодо такої особливості ремісничої діяльності однозначно бракує.

Вважаємо, що поява майстрів-фахівців у поселенні належить до останнього періоду життя в ньому, проте водночас починають з'являтися великі садиби із дворово-господарськими комплексами. Садиба А за своїм архітектурно-планувальним рішенням має ознаки міського типу садиби, а із соціальної точки є боярською.

Знайдені під час дослідження предмети далекого імпорту засвідчують значні зміни в структурі села та появу нового типу населення. Воно вже мало можливості отримувати вироби такого типу, адже ювелірне виробництво передбачало далекі за відстанню зв'язки Київської Русі із Візантією, Кримом, Закавказзям для отримання сировини. Певно, тут спостерігаємо приклад вотчинного ремесла.

Насправді, ювелірних виробів, знайдених у поселенні Ліскове, значно більше за вищезгадані. Відомо їх понад 90. Маємо

назвати й таку рідкісну знахідку, як хрест-енколпіон, що був виявлений у садибі Б уздовж огорожі із садибою А. Цей хрест невеликий за розміром (4,5 х 2,5 см) з інкрустованими сріблом контурними зображеннями. Його датують межами другої половини XII – середини XIII ст. Окрім того, у сусідній садибі В був знайдений щиток від перстня-печатки із зображенням птаха зі свинцево-олов'яного сплаву. Зауважимо, що автори монографії в додатку №7 також згадують частину хоросу.

На розвиткові ювелірного виробництва в районі р. Білоус посутньо позначилося швидке поширення християнства саме серед сільського населення. З огляду на знахідки в поселенні Ліскове можна зробити висновок, що рівень ювелірного ремесла там був близьким до міського рівня. Дослідники роблять такий висновок, розглядаючи категорії ювелірних виробів, значні міжнародні зв'язки майстрів та їх роботу у вотчинних господарствах. На сьогодні найбільш повним є дослідження сільської території навколо давнього Чернігова, до якої і належить поселення Ліскове.

Прикметно, що матеріали для дослідження сільського ювелірного ремесла, були отримані у 80 сільських поселеннях. 4 з цих поселень – Деснянка, Криниця, Овраменків Круг, Рів-2 – були досліджені за широкими площами. Значний матеріал знахідок істотно збільшується саме після утворення Чернігівського князівства, коли виникають князівські та боярські села, із чим дослідники пов'язують знахідки скарбів жіночих прикрас.

Деякі невеликі сезонні поселення, що існують в приміській зоні в заплаві Десни, могли бути феодальними садибами. Так, грузила і листові обрізки зі свинцю були знайдені в сезонному промисловому селищі рибалок поблизу с. Анисів в урочищі Селище, що легко можна пояснити особливостями промислу. Однак ученим складно пояснити знахідку там унікальної ручки від бронзової чаші, або кацеї, із відлитим

рельєфним зображенням двох павичів біля рослинного пагону. Прикметно, що ця композиція була характерною саме для візантійського мистецтва. В основному, вона використовувалася під час виготовлення коштовних тканин, а в Київській Русі були також відомі репліки цього сюжету.

Також у поселенні була знайдена срібна монетоподібна підвіска круглої форми із зображенням розквітлого хреста. Такі підвіски поширюються в жіночому костюмі з початку XIII ст., і ця знахідка пояснюється тим, що поблизу, певно, розташовувалася садиба господаря «рибних ловів».

Також досить цікавими є знахідки в поселенні урочища Овременків Круг (с. Березанка), де, крім типових для села речей (лунниці із псевдозерню по краю та круглої підвіски з рослинним пагоном), була знайдена листоподібна бляха, що прикрашала кінську збрую. Така бляха була відлита з мідного сплаву, рельєфний візерунок утворював мотив великої п'ятипелюсткової квітки, а тло вкривала емаль зеленого і синього кольорів.

Аналіз специфічних рис стилю виробу дозволяє зробити висновок про його місцеве чернігівське походження, а знахідка бляхи разом із кінським спорядженням (стременами, вудилами та псаліями) може вказувати на князівську чи боярську приналежність селища. Про це також свідчить наявність парафіяльної церкви, від якої залишилось лише металеве начиння – кацея без кришки, виготовлена зі сплаву із вмістом свинцю до 30%, що є надзвичайно високим. Такий відсоток свинцю свідчить про глибокі знання середньовічного майстра про технологічне призначення металу виробу – бути жаровнею. Нижня частина підсвічника з ніжкою була другим виробом, в якому спостерігаємо той самий тип сплаву, проте з меншим, звичайним, відсотком свинцю – 7%. Із таких сплавів виготовлялася більшість ювелірних виробів

масового вжитку в Київської Русі. Це ґудзики, скроневі кільця, пряжки, різні підвіски, бубонці тощо.

Зауважимо, що і для сільських майстрів саме лом таких виробів візантійського ремесла був джерелом сировини. Цікавим є той факт, що з огляду на мікродомішки та із врахуванням різниці відсотку свинцю, сплав є настільки подібним, що може вказувати на одну майстерню чи навіть одного майстра обох виробів. Цей факт може свідчити про те, що начиння для парафіяльної церкви було виготовлене одним виробником і отримане в одній партії товару, а пам'ятка належала одному господарю.

Важливого значення для розуміння процесу забезпечення сировиною сільських майстрів ювелірної справи Дніпровського Лівобережжя з X ст. набувають знахідки комплексів, подібних до Звеничівського скарбу 1971 та 1985 рр., що містили куфічні монети X ст. [24]. Цей скарб належить до епохи формування шляху в землю Радимичів через Замглайські болота і містить злиток-гривну, три цілих і кілька уламків литих ромбічних в перетині браслетів, 112 цілих монет, 11 уламків та 14 обрізаних по колу монет. Ученими був проведений спектральний аналіз 16 монет, а хімічний аналіз арабських дирхемів засвідчив важливе значення монетної сировини для таких комплексів, як Липове та Автуничі, менше для Журавного.

Більш цікавими є інші прикраси зі Звеничева. Так, у сьомому кургані були знайдені ажурна накладка від замка сумки – «ташки» – і орнаментована бляшка у вигляді серця. Цей орнаментальний мотив був виконаний засобом лиття, що називається проріз, і являє собою двопелюсткову бляшку, яка відтворює форму шкіряної сумки. Учені зазначають, що мотив накладки і трипелюсткової бляшки свідчать про очевидну орієнтацію майстрів ювелірної справи на ісламські центри торевтики. Приналежність виробів до однієї май-

стерні, тобто серійність виробництва, встановлюється шляхом визначення хімічного складу виробів [52].

Так, накладка від замка сумки і паремійна трипелюсткова бляшка були виготовлені з багатокомпонентного сплаву, що містив мідь+срібло+свинець+цинк. Використання такого сплаву було характерним саме для ювелірного виробництва Чернігівської землі X–XII ст. Із аналогічного сплаву були відлиті також бубонці (Ліскове, Льгове, Моровськ, Очеретяна гора, Шестовиці, Шумлай) та «ліроподібні» пряжки з дружинних комплексів і з сільських поселень (Ліскове, Клонов, Очеретяна гора, Хмельниця).

Зазначимо, що для пряжок характерними є орнаментні мотиви у вигляді насічок, квіток, пелюсток та псевдозерні. На противагу до виробів місцевих ювелірів була та частина прикрас, яка виготовлена в традиціях прибалтійської зони зі сплаву мідь+срібло+свинець, наприклад, підковоподібні застібки з Деснянки, Клонова, Сібережа. Такий багатокомпонентний сплав масово використовували місцеві майстри ювелірної справи під час виготовлення різних виробів – від ґудзиків до кістенів (Ліскове) і церковного начиння (Шумлай). Використання такого сплаву був давньою традицією. Відома пальчаста фібула з Мощенок VI–VII ст. була відлита саме з такого металу.

Другим за великою площею було вивчене найбільше сільське поселення Авіуничі на півночі Чернігівської області. За часів Київської Русі сільські жителі активно займалися гончарством, промислами, залізоробним виробництвом. Інвентар поховань також дає уявлення про ювелірні вироби, які використовувались свого часу. Однією з найбільших численних категорій прикрас були скроневі кільця. Найчастіше траплялися кільця простого типу з круглого дроту, які мали кінці, що заходять один за одного. Також серед кілець є кілька S-подібних варіантів, а в одному випадку на кільце була

надіта ажурна намистина так званого дреговицького типу. Найбільше знахідок було знайдено в курганних похованнях.

Сталу ювелірну традицію заперечує різний хімічний склад кілець, який варіюється від багатокомпонентних сплавів на основі міді до білону і майже чистого срібла, з якого були виготовлені куфічні монети високої проби. Деякі кільця були виготовлені з олова, що мало імітувати золото. Дослідники серед білонових кілець виявили дві групи за походженням, що відрізнялися лігатурною домішкою. Така особливість хімічного складу свідчить про роботу різних майстрів. Так, для першої майстерні чи майстра був характерним сплав металу із 50–70 % срібла, а друга група кілець містила досить високий відсоток срібла, що становив близько 90 %. Такий факт свідчить про використання другим майстром монетного срібла, що було подібним до срібла зі Звеніческого скарбу. Значна відмінність хімічного складу використаного сплаву свідчить про більш професійну роботу першого майстра, однак також не можна виключати роботу ювеліра із сировиною замовника.

Після порівняння вищеназваних скроневих кілець із серіями ювелірних виробів інших пам'яток цього часу, можна зробити висновок: загалом типи скроневих кілець, рецептура їхніх сплавів, середня концентрація срібла, відповідно, технологічні та стилістичні традиції суттєво нагадують серію ювелірних виробів із могильника, розташованого неподалік с. Липове. Під час дослідження загалом були виділені 9 типів ювелірних прикрас:

– скроневі кільця із кінцями, що заходять один за одного – 54 екз.;
– скроневі кільця із S-подібними кінцями – 3 екз.;
– плоскі кільця – 2 екз.;
– плетений перстень;
– рубчастий перстень;

– намистини циліндричної форми, декоровані зерню – 7 екз.;

– намистина сферичної форми, декорована зерню;

– поясна «ліроподібна» пряжка;

– пластинчасті браслети з овальними голівками – 2 екз.

Зазначимо, що порівняти з виробами автуницької серії, слід, перш за все, скроневі кільця, а потім й інші білонові вироби. Так, у Липовому більша кількість кілець (36 екз.) виготовлена з білону, основою якого було срібло + мідь із домішками свинцю (до 4,5 %) і цинку (до 1,4 %). Із аналогічного за складом металу були виготовлені шість кілець, проте у цьому сплаві був більш високий вміст цинку (до 9 %) і свинцю (до 2 %). Про серійність під час виготовлення кілець із кургану 15 (1981 р.) і 16 (1984 р.) свідчать домішки та мікродомішки [78, с. 127]

Так, 5 кілець, виготовлених зі сплаву срібло+мідь+цинк+олово+свинець і з незвично високим вмістом цинку (до 10–16%), були знайдені в одному похованні кургану 20 (1984 р.). Також скроневі кільця з аналогічним хімічним складом знайдені в курганах 10 і 12 (1982 р.). Учені припускають, що майстер переробляв сировину замовника, тому й відмовився від звичного для нього сплаву. В обох випадках це може підтверджуватися високим вмістом золота (6,3% і 4%). Пояснити подібний до цього високий вміст золота в скроневих кільцях Автуницького могильника можна використанням монетного металу. Очевидно, цей метал залишився із запасів попереднього часу, тобто, це сировина для арабських дирхемів.

Прикметним є той факт, що скроневе кільце з кургану 10 (1982 р.) було виготовлене з бронзи. Подібне до нього, знайдене в кургані 7 (1982 р.), виготовлене з білону із вмістом срібла до 60 %. Знайдені у цьому ж похованні скроневе кільце і рубчаста обручка містять найбільшу кількість срібла в усій колекції ювелірних виробів могильника Липове (94% і 91%) [78, с. 128].

У могильнику Липове були знайдені ще кілька категорій ювелірних виробів: плетена обручка (курган 5, 1982 р.) і 5 циліндричних намистин, декорованих зерню. Ці вироби були виготовлені зі сплаву типу білону, а знайшли їх у 5 різних курганах. Хімічний склад сферичної намистини із зерню з 15 кургану (1981 р.) аналогічний до складу циліндричних намистин, відповідно, це одна серія виробів одного майстра ювелірної справи. Щодо ж інших знахідок із могильника, то вони є поодинокими і не дають ґрунтовного розуміння особливостей ювелірної справи. Так, поясна «ліроподібна» пряжка (курган 3, 1981 р.) відлита зі звичайного для такого типу виробів сплаву мідь+свинець+олово, а два овальнокінцевих браслети (курган 10, 1982 р.) відлиті із практично чистого свинцю (99,8%) [78, с. 128].

Скроневі кільця, знайдені у досліджених курганах, є найбільш поширеними типами виробів і мають численні аналогії в сільських поселеннях Середнього Придніпров'я. На інших категоріях виробів у формах та орнаментальному декорі позначилась залежність від основних, міських, центрів художньої обробки, однак беззаперечно такі вироби є зразками саме місцевого ремесла. Наприклад, плетена обручка відтворює схему плетених браслетів із прокованими кінцями, що відомі з XI–XII ст., а свинцеві рубчасті браслети, які аналогічно поширюються з 30-х років XII ст., відлиті в однобічній кам'яній формі. Отже, виготовляючи їх, майстер намагався імітувати срібні виті браслети, що набувають поширення з XI–XII ст.

Колекція виробів з Липового відрізняється від виробів Автуницького поселення і позначена лише одним епізодом зростання концентрації срібла. Це засвідчує більшу однорідність серії прикрас, які виготовлялися здебільшого не в двох, а в одній техніко-металургійній традиції – концентрація срібла у більшості виробів коливається від 40% до 80%. Однак пік зростання концентрації срібла, який корелюється

із кількістю виробів, припадає на 60%. Тому слід пояснити прагнення майстрів ювелірної справи до певного співвідношення срібла щодо інших металів: у середньому 60% – для всіх виробів, 58,6% – для скроневих кілець, 61,6% – для намистин, декорованих зерню [78, с. 129].

У могильнику Липове серед прикрас переважає тип скроневого кільця з відокремленими кінцями. У таких кільцях коливається вміст срібла, однак у 19 випадках, що є більшістю, він наближається до 70%, тобто до стану евтектичної системи. Такий сплав є пластичним і має відносно низьку температуру плавлення, що становить близько 400 градусів С, а втрата стійкості відбувається лише за 400 градусів С. Евтектичний сплав двофазної структури срібла містить 28% міді із уведенням цинку, олова або свинцю (питання: навмисно чи випадково) для зниження температури плавлення, має значні переваги перед чистим сріблом [78, с. 129]. Вищеназваний сплав має вузький інтервал кристалізації, що є особливо важливим для лиття. Він досить добре піддається обробці в гарячому і холодному вигляді. Під час обробки виробів з такого сплаву користуються холодною ковкою з відпалом [38, с.133].

Зазначимо, що зацікавлення сільських майстрів ювелірної справи простою пластичною евтектикою має давню традицію в Середньому Придніпров'ї і сягає VI–VII ст. Так, з білону, близького за складом до евтектики, були відлиті прикраси з Вільховчицького скарбу пеньківської культури і прикраси з давньоболгарських поховань поблизу Сиваша. За часів Київської Русі багаті комплекси паремійних прикрас із печенізьких поховань X–XI ст. у Північному Причорномор'ї були також виготовлені майстрами з подібних до евтектики сплавів. Це надбання східної ремісничої традиції, внаслідок чого була знижена температура плавлення металу і збережена двофазність структури [54].

Для того, щоб пояснити походження техніко-металургійної традиції у сільських майстрів ювелірної справи поселень Автуничі і Липове, слід дослідити пам'ятки ювелірного ремесла інших територій та більш раннього часу. Отже, скроневі кільця, знайдені у могильнику біля Клонова, містять 90–93% срібла, стільки ж, як і в одному з курганів Липового. Оскільки для виготовлення подібних скроневих кілець слід було використати значно більше срібла, то й більшими були технологічні витрати. Прикметними щодо цього є ранні київські скарби прикрас X–XI ст., знайдені в Юрковцях та Копиївці. У цих прикрасах виявлений великий вміст срібла. Значні затрати під час виготовлення виробів компенсувалися більшою доступністю сировини – монетного срібла.

Уже у пряжках Вітебського скарбу, що зберігається в Національному історичному музеї України, міститься евтектика, тобто близько 70% срібла і 30% міді з додаванням 1–2% цинку, що знижує температуру плавлення. У Торговицькому скарбі 1971 р. (Рівненська обл.) у 5 виробах [75] та в київському скарбі 1903 р. в садибі Михайлівського монастиря у двох масивних браслетах [78, с. 131] виявлений сплав за типом евтектики. Слід зауважити, що виготовлені з білону за типом евтектики прикраси були виявлені навіть у представників князівсько-боярської верхівки. Відповідно, майстри ювелірної справи дотримувались потрібної технології, незважаючи на заможність власника. У поселенні Баба біля с. Жовтневе Менського району Чернігівської області була виявлена гривна, яка дозволяє зробити висновок, що навіть монетні гривни київського типу виливали зі сплаву за типом евтектики.

Великі за обсягом археологічні розкопки на Дніпровському Лівобережжі дозволили довести, що розвиток ювелірного ремесла в кожному регіоні мав специфічні риси як щодо загальної технології виробництва, так і щодо використання доступної техніко-металургійної традиції. Отже, в XI–XII ст.

триває розвиток не стільки племінних прикрас, скільки певний набір прикрас, що були поширені в конкретному регіоні. Прикметно, що сільські майстри ювелірної справи почали виготовляти репліки «міських» модних прикрас, зокрема браслетів і каблучок. Однак місцеві відмінності особливо помітні під час порівняння околиць Чернігова. Там ювеліри працювали в доменіальному володінні князів (Піскове) разом з ювелірами, які обслуговували населення центрів «малих» племен. Перші працювали в тісній взаємодії з майстрами Києва, Чернігова і повторювали форми міського ремесла, а для роботи інших були характерні більш архаїчні риси племінного ремесла [78, с. 131].

Серед ювелірних виробів поселення гончарів Автуничі не виявлено етновизначальних типів прикрас. Значні за площею розкопки пам'яток сільських поселень регіонів давньої Русі проводились В. Петрашенком і Є. Максимовичем на вузькій смузі вздовж Дніпра від Києва до гирла р. Рось. Під час цих розкопок була виявлена велика кількість ювелірних виробів, починаючи від досить ранніх зразків IX ст. у поселенні Монастирьок та у поселенні неподалік Григорівки. Тут були знайдені речі різних категорій, типів і технологій виготовлення: браслети, каблучки, кільця, пряжки, лунниці, пінцети, хрестик-тільник, булавки, персні-печатки, бубонці, монетоподібні підвіски-іконки тощо. У цілому ця вся колекція справляє враження чи «міського» імпорту, чи наслідувального виготовлення типів речей, що потрапляли в село, перш за все, з Києва [59, с. 161–165].

Монгольська навала 1240–1242 рр. завдала Київській Русі руйнівного удару і позначилася на всіх сферах людського життя, оскільки загарбницьке військо зруйнувало і захопило в основному всі важливі центри Київської Держави, отже, майже в усіх Південно-Руських міст була однакова доля: люди були вбиті чи забрані в полон, а міста спалені. Проте

монгольська навала не була поодиноким фактом, цей процес був тривалим і безперервним та упродовж XIII ст. виснажував Київську Русь, що відбилось на усіх сферах людського життя: навала позначилася і на ремеслах, зокрема, і на ювелірній справі. Розвиток ювелірного мистецтва був припинений, а цей період в його історії вважається часом занепаду. Зазначимо, що розкопки в містах Київської Русі виявляють чимало ремісничих майстерень, однак вони були знищені під час монгольської навали. Більшість з відомих кількох тисяч творів декоративно-ужиткового мистецтва походить зі скарбів, які були заховані за часів навали [4, с. 202].

Політика монгольської влади на завойованих територіях найбільше позначилася саме на діяльності ремісників, серед яких чинне місце посідали майстри ювелірної справи. Руйнуючи міста, монгольські загарбники завдавали значного удару ремісничій справі Київської Русі. Найбільше страждало саме міське ремесло, яке було важливою складовою всього ремісництва. Монголо-татари іноді залишали землеробське населення в селах із вигодою для себе: селяни мали збирати ресурси для завойовників. А-от ремісників вони вилучали із завойованих місць, оскільки представники ремісництва становили силу більш небезпечну, ніж золото та гроші в руках князів. Зчаста ремісників захоплювали і відправляли на невільницькі ринки. Того часу центрами работоргівлі були кримські міста Кафа (Феодосія) та Гезлеве (Євпаторія). Зазначимо, що захоплення та вивезення представників ремісництва не було одноразовою подією під час першої навали, завойовники робили це систематично, вилучаючи зі складу населення міст дедалі нові покоління ремісників [7].

Прикладом високої майстерності київських майстрів ювелірної справи є мідний хрест-складень з круглими медальйонами. Цікавою є історія його відкриття: обидві сторони хреста були знайдені в різних місцях дороги, що простягнулась

з Києва на південь. Український мистецтвознавець Ю. Асєєв зазначає, що цей хрест міг загубити ремісник-бранець, якого татари гнали в рабство. На думку дослідника, майстер виготовив хрест для себе, використавши не коштовний метал, а мідь, проте зображення з емалі були виконані з високою майстерністю. Із одного боку на п'яти медальйонах хреста був зображений «Деісусний чин», а з другого маємо зображення Козьми і Дем'яна, святих, які вважалися покровителями ремісників, та Семена, Олену і Настасью, тобто імена, що були поширені того часу серед простих людей [4, с. 203].

Дослідники зазначають, що монголо-татарська навала, її подальший період панування істотно загальмували розвиток ремесел. На жаль, зчаста зв'язок поколінь між досвідченими майстрами, яких забрали в полон, та їхніми учнями, переривався. Завойовники спеціально забирали досвідчених майстрів, найкращих виробників, відповідно, чим більш майстерним і талановитим був майстер, тим вищим був ризик стати бранцем, а згодом і рабом. Дослідники називають цей період «інформаційний розрив», «інформаційна катастрофа». [17, с. 192–245]. Гліб Івакін акцентує увагу, що відбувся «Інформаційний розрив» між генераціями київських ремісників. Нові майстри не пройшли відповідної школи, а виробничі таємниці, які передавалися від покоління до покоління, на жаль, були втрачені. Майстри, які з'являлися, здебільшого були вихідцями з сільської місцевості та периферійних невеличких міст, однак за професійними навичками вони були на значно нижчому рівні. Окрім того, важливим чинником більш низького рівня була відсутність належної матеріальної бази [17, с. 192–245].

За монгольського панування становище представників ремісництва як соціальної верстви населення було катастрофічним: міські ремісники практично повністю втратили найважливіше право людини на свободу. Майстри стали товаром,

відповідно, правове становище ремісників погіршилося навіть у порівнянні з феодально-залежними селянами, які ще не знали кріпацтва. Татари менше звертали уваги на сільських ремісників і залишали їх іноді на місці, проте обов'язково роззброювали. Перерахувавши народи, які платили данину татарам, Вільгельм де Рубрук додає: «…і навіть більше обумовленої данини вони брали в минулі роки з кожного будинку по одній сокирі і все залізо, яке знаходили в злитках» [39 с. 40].

Звісно, що за таких умов сільські ковалі також працювали на татар, а надлишки сировини у них відбиралися, однак і цього вистачало, щоб повністю не втратити вміння працювати із залізом. Якщо ж говорити про ювелірне ремесло, то загибель і полон майстрів призвели до втрати багатьох технік та таємниць ювелірної справи. На жаль, окремі традиції ремісництва Київської Русі були безповоротно втрачені після монгольської навали. Так, назавжди зникли ювелірні вироби з перегородчастою емаллю, скляні браслети тощо [74, с. 242]. Ювелірна справа почала відроджуватися тільки у XV ст.

У X ст. у Київській Русі з'явився і новий тип виробів та прикрас – багаті, часто оздоблені перлами, виготовлені з коштовних металів. Техніка художнього металу, якою володіли у цей період: кування, карбування, чеканка, зернь, лиття за восковою моделлю та в кам'яній формі, емалювання, чернення тощо.

Серед пам'яток цього типу виділяються скарби, відкриті на Рівненщині: у 1971 р. у давньоруському городищі в селі Торговиця Млинівського району (Додаток 2. Рис.1) та у 1975 р. під час археологічного дослідження городища літописного міста Дорогобуж у селі Дорогобуж Гощанського району (Додаток 2. Рис. 2). На сторінках монографії детально описані ситуації, за яких вони були відкриті, проаналізований їхній склад, охарактеризована технологія виготовлення речей з художнього металу, знайдені їх аналогії серед інших пам'яток Київської

Русі. Визначене датування вмісту скарбів та розглянута версія щодо причин, місця і часу їх утаємничення.

25 березня 1971 року (у четвер) учні середньої школи села Торговиця Млинівського району Рівненської області відпочивали на високому пагорбі «Замок» на північно-західній околиці села поблизу злиття річок Стир та Іква. Їхню увагу привернула ділянка на західному підвищеному схилі пагорба, яка була пошкоджена природною ерозією. У стінці схилу вони побачили значну кількість металевих предметів темно-зеленого кольору. Зацікавившись знахідкою, хлопці за допомогою ножів акуратно розкрили територію навколо, зібрали знайдені речі і у той же день передали до школи вчителю історії Михайлу Федоровичу Тимошенку, який цілком професійно визначив, що має справу з артефактами, які потребують негайної уваги з боку фахівців.

30 березня, у вівторок, перебуваючи на семінарі вчителів історії в Рівному, М. Тимошенко передав частину знайдених предметів до Рівненського обласного краєзнавчого музею. Начальник археологічної експедиції РОКМ, випускник кафедри археології Харківського державного університету імені О. М. Горького 1970 року, Юзеф Нікольченко безпомилково визначив, що всі вони є частиною випадково знайденого скарбу срібних речей періоду Київської Русі і терміново виїхав до Торговиці.

Оглянувши місце знахідки, Ю. Нікольченко зазначив, що скарб був виявлений на західному схилі зруйнованого оборонного валу у протилежному боці від в'їзду до городища, ймовірно, періоду Київської Русі, яке, на той час, не значилося у реєстрі пам'яток археології Рівненщини. Жодних ознак посудини або іншого матеріалу, в якому могли зберігатися речі, не знайдено.

Під час перебування у Торговиці Ю. Нікольченко виявив на східній околиці села в урочищі «Романцова гірка»

два кургани, які могли бути пов'язані з городищем або мали іншу культурну приналежність.

Наводимо розгорнуту інформацію про вміст Торговицького скарбу срібних речей X–XIII ст., який є унікальною пам'яткою Південно-Західних земель Київської Русі і окрасою експозиції РОКМ (Додаток 2. Рис. 1.2) [75]. Він містив 27 предметів, зокрема: сім шийних гривен (Додаток 2. Рис. 1.3), три браслети (Додаток 2. Рис. 1.4), лунницю (Додаток 2. Рис. 1.5), три скроневих кільця (Додаток 2. Рис. 1.6), три сережки волинського типу (Додаток 2. Рис.1.7), фрагмент сережки київського типу (Додаток 2. Рис. 1.8), три персні (Додаток 2. Рис. 1.9), чотири намистини з бурштину (Додаток 2. Рис. 1.10) та монетну гривну новгородського типу (Додаток 2. Рис. 1.11) і фрагмент монетної гривни новгородського типу (Додаток 2. Рис. 1.12). Всі предмети зі скарбу були виготовлені із срібла 916 проби (за визначенням Руслана Орлова).

1. Гривна – 1: діаметром 14,3 см, у перерізі – 1,8 см., порожниста, плетена з п'яти скручених разом парних дротів. Наконечники чотиригранні біля основи, сплющені на кінцях до платівок. Замок складається з гачка, що утворений в кінці однієї пластини й отвору на кінці іншої. Наконечники декоровані із зовнішнього боку пунсонним орнаментом. На місці з'єднання дротів із наконечниками та нижче на 2 см поверхня гривни скручена тонкими дротинками. Вага гривни 135 г.

2. Гривна – 2: діаметром 15,6 см, у перерізі – 1,9 см, порожниста, плетена з трьох скручених разом парних дротів. Наконечники конусні, овальні біля основи. Замок – з двох гачків, закручених у спіраль на кінцях. Вага – 167 г.

3. Гривна – 3: діаметром 16,5 см, у перерізі – 2 см, порожниста, плетена з шести парних дротів. Наконечники сплощені, закручені на кінцях у трубочки. Пластини декоровані пунсонним орнаментом: двома горизонтальними рядами

крапок; всередині пластин розташований орнамент із зигзагоподібних крапок. Вага – 207 г.

4. Гривна – 4: діаметром 18 см, у перерізі – 2 см, порожниста, плетена з чотирьох парних дротів. Наконечники сплощені, закручені на кінцях у трубочки. Пластини декоровані пунсонним орнаментом: двома горизонтальними рядами крапок; в середині пластин розташований орнамент із двох рядів зигзагоподібних крапок. Вага – 442 г.

5. Гривна – 5: діаметром 17 см, у перерізі – 1,9 см, порожниста, плетена з п'яти парних дротів. Наконечники сплощені, закручені на кінцях у трубочки. Вага – 267 г.

6. Гривна – 6: діаметром 16,2 см, у перерізі – 1,9 см, порожниста, плетена з трьох дротів. Наконечники сплощені, закручені на кінцях у трубочки. Пластини декоровані пунсонним орнаментом із двох рядів зигзагоподібних крапок. Вага – 216 г.

7. Гривна – 7: діаметром 17,3 см, у перерізі – 2 см, порожниста, плетена з п'яти парних дротів. Наконечники сплощені, закручені на кінцях у трубочки. Вага – 247 г.

Характерною рисою всіх пласких наконечників гривен із замком з трубочок є пробиті в пластинах отвори, що вказує на ще один спосіб кріплення за допомогою тонкої мотузки.

8. Браслет – 1: діаметром 8,5 см, у перерізі – 1,7 см, плетений із шести дротів. Наконечники мигдалеподібні із рубчиками по краю, трьома напівкульками, а також з гравійованим мотивом напівкрину, що називають мотивом бігунця лози. Вага – 96 г.

9. Браслет – 2: діаметром 7,0 см, у перерізі – 1,5 см, плетений із товстого дроту. Наконечники мигдалеподібні з рубчиками по краю, із трьома напівкульками, із мотивом вписаних одна в одну краплеподібних фігур. Вага – 62 г.

10. Браслет – 3: обруч, діаметром 7,5 см, у перерізі – 1,5 см, плетений із товстого дроту. Вага – 60 г.

11–13. Три дротяних скроневих кільця діаметром 15, 15 і 20 мм мають кінці, які не заходять один на другий. Один кінець розплющений і завитий у вушко.

14–15. Два персні, виготовлені з плетених дротів, кожен розплющений на кінцях. Один перстень, виготовлений з одного дроту з кінцями, що заходять один на другий.

16–18. Три сережки так званого «волинського» типу складаються з дротяного кільця, декорованого срібними намистинами та бахромою. Одна сережка прикрашена підвіскою, що звисає з кільця. Ця підвіска відлита з воскової моделі. Поверхня підвіски прикрашена орнаментом, що імітує зернь. Дві інші сережки представлені лише фрагментами.

19. Одна намистина київського типу являє собою циліндр діаметром 13 мм із тонкого мідного дроту, який вкритий кульками зерні (134 шт.). У верхній частині сфери припаяна трубочка, на якій закріплене кільце зі срібного дроту діаметром 2 см.

20. Лунниця розміром 21х32 мм, вкрита кульками зерні, яка утворює зигзагоподібний геометричний орнамент. У верхній частині припаяна трубочка для кріплення, декорована кульками зерні, розташованими вертикально. Усього на поверхні лунниці розміщено 564 кульки срібла. У верхній частині лунниці та по краях розміщені (по три) гнізда для кріплення, ймовірно, коштовного каміння.

21–22. Монетна гривня та фрагмент монетної гривні належать до «новгородського» типу. Довжина повного виробу 17,2 см, вага – 193 г. На одній боковій поверхні нанесені два поглиблених отвори. Фрагмент гривни має довжину 4,5 см, вагу – 57 г.

23–27. Чотири бурштинові намистини мають форму багатогранників. Вони виготовлені з червоного бурштину. Отвір для нитки розміщений уздовж і в усіх випадках не збігається

з центром виробів. Довжина намистин від 13 до 9 мм, діаметр – від 7 до 11 мм.

Тип виробів Торговицького скарбу вповні відповідає складу переважної більшості давньоруських скарбів X–XIII ст. Лунниця за часом виготовлення є найбільш ранньою річчю. Г. Пескова не без підстав вважає, що аналогічні лунниці, вкриті кульками зерні, з'являються на Русі, зокрема на Волині, із другої половини X ст. [57, с. 23].

Лунниця, вкрита зерню, та зернені намистини у складі Торговицького скарбу – явище не випадкове. Їх неможливо вилучити з комплексу зернених прикрас волинської традиції. На початку розділу автори повідомляли, що на території Західної Волині в 1883 р. у селі Борщівка на Рівненщині знайдений скарб XI–XII ст., до складу якого увійшли дві срібні лунниці, вкриті зерню, а в 1898 р. на північ від села Пересопниця (Рівненський район, Рівненська область) в кургані виявлено поховання ювеліра, в якому містились інструменти для виготовлення зерненого вбрання [46, с. 188].

Намистини, вкриті зерню, мають великий ареал поширення. Вони побутують у дреговичів, сіверян, волинян, уличів [34; 76, с. 114; 88].

Лунниця – це жіночий оберіг, за формою півмісяця. Свого часу він був одним із найпоширеніших амулетів та асоціювався з покровительством богинь Мари і Макош. Уважалося, що такий оберіг захищав свою власницю від нечистої сили, яка виходить назовні в нічний час, а також наділяв представниць чарівної статі жіночністю та привабливістю. За формою оберіг схожий на неповний місяць, який символізує зародження життя. Прикраси можуть відрізнятися формою півмісяця, додатковими зображеннями, довжиною, шириною, відстанню між ріжками.

Що стосується додаткових елементів, то кожен із них має сакральне значення. Так, косо розташовані лінії символізують

дощ, який сприяє великому врожаю, крапки трактуються як зерна пшениці або дні місячного періоду. Одночасне зображення сонця та місяця позначає єднання чоловічого та жіночого початків. Трикутник, розташований у центрі, є стилізованим зображення богині Мокош. Вона вважається покровителькою родючості та легких пологів. Також на лунниці можна побачити спіраль, що є уособленням мудрості та відганяє погану енергію. Велес – коло з пелюстками (від 4 і більше) як захисний символ також зображують на таких амулетах, що оберігатиме від небезпек та неприємностей. Хрест наносили як знак віри у божественну силу, а пізніше – символ православ'я.

Щодо походження лунниці, то вчені ще й досі не дійшли спільної думки. Одні з них стверджують, що амулет з'явився внаслідок арабського впливу та використовувався в апотропеїчній магії. Інші вказують на те, що лунниця є візантійським запозиченням. Також існує думка, що лунниця прийшла до нас з язичницької релігії. У ній сонце означало жіночий початок, а місяць – чоловічий. Обидва символи були божествами-покровителями родини, а лунниця символізувала шлюб чоловіка та жінки, які віддавалися під захист двох небесних світил.

У слов'янських народів лунниця стала широко використовуватись у X–XII ст. На території Східної Європи такі амулети носили представниці людності черняхівської культури та інших культур населення Подніпров'я IV–V ст. За стародавніх часів лунницями прикрашали жіночі головні убори, пізніше прикрасу стали носити як підвіски на шиї. Знайдені археологами вироби виготовлені з різних матеріалів. Це золото, бронза, сплави олова та свинцю. Незаможні слов'янки робили амулети з глини, дерева, ниток, шкіри. Проте ідеальним металом для таких прикрас було і досі вважається срібло, яке символізує жіночу енергію.

За часів Київської Русі набула популярності традиція дарувати підвіски – лунниці на день народження маленьким

дівчаткам. Зазвичай це робили батьки. Уважалося, що разом із кулоном дівчинка набуває покровительства богині Мари, яка захищала власницю від темних сил та позитивно впливала на її майбутнє.

Техніка зерні досить трудомістка, оскільки ювеліру слід зробити однакові дрібні кульки і закріпити їх у виробі. Для виготовлення кульок необхідні відрізки дроту однакової довжини, які вміщуються на вугільну пластину з рядами маленьких круглих ніш. Після чого кожен відрізок дроту розплавляється під дією струменя полум'я і стікає в ніші, де і набуває форми кульки. Але є ще один спосіб отримання зерні – це розплавлення відрізків дроту в тиглі.

Одну з найважливіших ролей в техніці зерні відіграє припій, він повинен бути непомітним. Через те, що кульки занадто маленького розміру, то за найменшої неуважності можна залити припоєм частину візерунка, тим самим втратити чіткість композиції. Стародавня методика правильного (невидимого) припою була втрачена, тому тривалий час не вдавалося досягти високого рівня давніх майстрів.

Є припущення, що насправді припою не було: виготовлялася спеціальна суміш з амальгами, срібла, потовченого сусального золота й невеликої кількості ртуті, якою обробляли місце припою і нагрівали його, в результаті чого ртуть випаровувалася, а зернь міцно кріпилася на поверхні ювелірного виробу.

Така робота була трудомісткою і вимагала не тільки високої кваліфікації ювелірного майстра, але і великого досвіду роботи. Тому був винайдений простіший метод виготовлення виробів із зерню. Тепер завдяки заздалегідь виготовленій сланцевій формі для ювелірного виробу металеві кульки й скань стрічки виплавляється спільно, бо відливається вся прикраса відразу. На зовнішній вигляд це схоже на зернь, але якщо придивитися, то можна побачити, що візерунок нечіткий.

Гривни та браслети, плетені з дроту, характерні для скарбів XI ст., які походять з Волині та Київщини. Вони просто переважають у скарбах. Аналогічні речі, зокрема гривни з гачком походять з Пиляви на Росаві, Миронівки, Ісковшини, Кікового, Козлина, Бегені, Бужиська, Городища. Ці вироби М. Кучінко і Р. Орлов відносять до традиційних прикрас «племінної» верхівки [32, с. 101]. Замки гривен: один – із двох гачків, один – із гачком і отвором для зчеплення, які з'являються в X ст. і є типовими для XI ст.; п'ять – із замками, що складалися з двох трубочок, з'являються наприкінці XI – початку XII ст. Формування типу витого браслета з мигдалеподібними наконечниками можна датувати другою половиною XI ст.; вони максимально поширюються в XII–XIII ст.

Наконечники двох браслетів Торговицького скарбу аналогічні наконечникам двох браслетів Городищенського скарбу з Волинської області, які М. Кучинко і З. Кучинко аргументовано датують XI ст. [32, с.77, 84, 103]. Зі свого боку, В. Коваленко, досліджуючи майстерню ювеліра на дитинці літописного Любеча, вважає, що такі вироби доживають до середини XIII ст. Вони присутні у скарбі XIII ст. на Чернігівському дитинці та інших скарбах [23, с. 139; 16, табл. XL, XLII, LXII].

Шийна гривна являє собою металевий обруч, який носили як прикрасу на шиї. Матеріалом слугували бронза, білон та срібло. Виконують роль супровідного інвентаря в жіночих похованнях та в скарбах. Але, порівняно з іншими видами прикрас, у культурних шарах трапляються не часто. У тому ж Новгороді в культурному шарі знайдено лише чотири таких фрагменти. Як і колти, шийні гривни були прикрасою княжо-боярської знаті [18].

Свою назву гривни отримали від праслов'янських слів «грива», «загривок», що означають шию та потилицю. Це зона тіла, на якій безпосередньо носили ці прикраси. Спочатку їх як знаки бойової звитяги носили лише представники

чоловічої статі, але пізніше вони стали жіночими предметами розкоші. Гривни, як і браслети, виготовляються з гладенького дроту. Такого вигляду прикраси досягають завдяки формі виробів, створюваної литтям і дротовим конструюванням. Орнаментація майже відсутня або досить примітивна. Орнамент наносять штампуванням – геометричним, кружковим або насічкою зигзагоподібною лінією (Додаток 2. Рис. 1.2). На такому етапі заклалася низка орнаментальних мотивів, які пізніше майстри повторювали більш витонченими техніками. Різними за конструкціями були й елементи кріплення шийних гривен).

Дротяні скроневі кільця з розплющеними і закрученими у вушко краями знаходять переважно на території Галицько-Волинського князівства та в землях південних слов'ян; період їхнього існування коливається з кінця XI до першої половини XIII ст. [73]. У городищі біля села Городище Шепетівського району Хмельницької області дротяні скроневі кільця входили до складу тринадцяти скарбів [57, с. 16–23]. Відомі вони за матеріалами дослідження Райковецького городища [8, табл. XX, 18]. Аналогічні вироби знайдені в шарі XII – першої половини XIII ст. під час дослідження літописного Дорогобужа [66, с. 78–79, мал. 35].

Побутування скроневих дротяних кілець за часом збігається із побутуванням інших речей, що були типовими для XII – першої половини XIII ст. і мали вплив на формування парадного металевого вбрання знатної жінки. Усього в скарбах Південно-Західної Русі XII–XIII ст., переважно на Волині, знайдено понад 250 зразків скроневих кілець із загнутими кінцями [44, с. 15].

Ця прикраса користувалася попитом у руських жінок за життя і, фактично, супроводжувала після смерті. Враховуючи те, що в похованнях не зберігаються матеріали, на які скроневі кільця могли безпосередньо підвішуватися –

питання про те, як саме їх носили, із використанням яких матеріалів, є досить дискусійним. Джерелами, на підставі яких ми можемо відтворити способи носіння таких прикрас, є археологічні джерела, а саме: фіксація скроневих кілець в похованнях in situ (на своєму місці), а також образотворчі та писемні джерела. На думку деяких дослідників, скроневі кільця кріпились до шкіряного ремінця, вовняного шнурка, які безпосередньо вдягали на голову або прикріплювали до краю головного убору більш складною конструкцією.

Вони були різноманітні за розмірами. Способи та варіації носіння були такими: прикраси кріпилися на волоссі або підвішувалися на стрічках та шнурках на головних жіночих уборах, що підтверджують попередні тези. Але й були думки, що скроневі кільця могли носити і як звичайні сережки. Дослідники припускають носіння скроневих кілець як сережок. Існує два основних способи носіння скроневих кілець, а саме: вони були або вплетені у волосся або закріплені на шкіряному ремінці/стрічці з тканини.

Скроневі кільця доволі часто трапляються під час розкопок городищ. Кільця зі срібла та бронзи були знайдені в літописному місті Дорогобуж, а також в городищі біля однойменного села Шепетівського району Хмельницької області. Трапляються вони і в дитячих похованнях X–XIII ст. Такі знахідки були в могильнику у Дружках поблизу Дорогочина, у Райковецькому городищі та у похованні неподалік від літописного Ксятина на Сулі. Зустрічалися й на території Білорусі в могильнику біля Заславля, і звісно, Новгорода [49, с. 55].

Сережки «волинського» типу, прикрашені орнаментом, що імітує зернь, характерні для ливарної продукції давньоруських сільських ювелірів. Найбільш часто вони зустрічаються у скарбах і похованнях X–першої половини XI ст. [30, с. 59].

Велике значення в грошовому обігу Київської Русі мали «новгородські» гривні, які з'явилися на північно-західних

землях Київської Русі та згодом поширилися на території всієї держави. На відміну від «київських», «новгородські» гривні виливалися у вигляді срібних паличок вагою близько 204 г. Новгородська гривня проіснувала в обігу до XV сторіччя. Особливістю новгородських злитків є наявність на них накреслених імен або простих рисок, що виявилися діловими записами ливарників (приклад – гривня з Торговицького скарбу). Щодо датування: зливки XI ст. – довгі і прямі. На початку XII ст. їх змінюють короткі, злегка горбаті палички; у нашому випадку – гривні XI ст. [81].

Причина, що призвела до необхідності надійно сховати Торговицький скарб, закопавши його безпосередньо в оборонний вал, що оточував град, могла бути пов'язана з подіями 1149 р., коли війська Юрія Довгорукого та його брата В'ячеслава рушили походом на Луцьк. У грудні 1149 р. сини Юрія Ростислав і Андрій, які разом із половцями брали участь у поході, стояли поблизу волинського міста Муравиця [60, с. 227]. Городище літописної Муравиці розташоване на відстані 35 км на південь від Луцька, а Торговицьке городище – на відстані 16 км на північному заході від нього. Можливо, військова загроза і спонукала заможного мешканця Торговиці надійно сховати коштовні речі. Водночас, враховуючи хронологічні межі побутування окремих речей, аналоги яких сягають середини XIII ст., поява Торговицького скарбу може бути пов'язана з іншими драматичними подіями в історії Волинських земель Київської Русі.

У 1971–1972 роках городище було частково досліджене. Під час розкопок на площі 400 кв. м засвідчено наявність культурного шару X–XIII ст. Виявлено напівземлянку розміром 3х4 м., господарські ями. Крім керамічного матеріалу, знайдені залізні предмети, вироби з кістки та шиферні пряслиця [48, с. 296–297].

У 1972 р. археологічна експедиція РОКМ під керівництвом Ю. Нікольченка дослідила у Торговиці курганний могильник, який належав до стжижовської культури шнурової кераміки доби ранньої бронзи (перша половина II тис. до н.е).

Другий унікальний скарб давньоруських срібних речей на Рівненщині був виявлений 1975 року археологічною експедицією РОКМ під керівництвом Юзефа Нікольченка під час дослідження городища літописного міста Дорогобуж в селі Дорогобуж Гощанського району.

Перша письмова згадка про Дорогобуж з'являється до 1084 року [60, с. 196]. Тоді він був відданий великим князем київським Всеволодом Ярославичем на князювання Давиду Ігоровичу, але втім місто виникло значно раніше і згадується в Правді Ярославичів у зв'язку з подіями 1068 року [8, с. 324]. Після смерті Давида Ігоровича (1112 рік), місто переходить від одного Рюріковича до іншого. В літописах Дорогобуж згадується більше 20 разів як центр Дорогобузько-Пересопницького князівства у Погоринні. Наприкінці XII ст. місто втрачає своє значення столиці князівства та центру Погориння і стає залежним від князів, що володіли Пересопницею.

Погориння, Погорина, Погорина волость – у джерелах із кінця XI ст. є окремою територією Київської Русі, область по обох берегах річки Горинь. Розташовувалася на північно-західних теренах сучасної України у кордонах Рівненської та Волинської областей. Погориння вперше згадується у «Повісті минулих літ» під 1097 роком [64, с. 5–7].

Межі Погориння від сходу доходили до річки Случі, перетинаючи її в східному напрямку, губилися в лісах в межиріччі Случі і Уборті, на північному сході простягалися до величезного болота Гало або Голе, де прикордонним містечком Погориння була Біла Вежа. У північному напрямку Погориння доходило майже до Прип'яті, де межувала з Турівською і Пінською землями, більш-менш по лінії Город-

ка-Небля, де на захід межувало з Пінським князівством над річкою Прип'яттю. На півдні межі Погориння не мали чіткого оформлення і змінювалися в часі. Аналогічно й на заході, де доходили майже до Стиру [65].

У XII ст. ця земля була приводом для конфліктів між волинськими і київськими князями. Останні навіть час від часу її захоплювали. Із середини XII ст. Погориння належало винятково до Волинського князівства. У 1149 р. сюзерен Волині Ізяслав Мстиславич створив Пересопницький уділ, до якого входив Дорогобуж. Після втрати Києва, 2 серпня 1149 року Ізяслав Мстиславич відступив на Волинь. Після вдалої оборони Шумська і Луцька йому вдалося досягнути компромісного миру: Юрій Долгорукий визнав кордон Волині до річки Горині. Згодом Юрій Долгорукий порушив угоду і посадив у Пересопниці свого сина Гліба. Ізяслав Мстиславич несподіваним маневром захопив Пересопницю і звернувся до Гліба словами: «…поиди же, брате, к отцу своему, а то волость моего и моя по Горыню» [19].

У 1156 р. Дорогобузьку волость у Погоринні отримав Володимир Андрійович, який за підтримки галицьких князів і родичів Ольговичів вів ворожу політику щодо інших волинських князів, маючи претензії на волинський стіл. Схожу політику провадив його наступник Володимир Мстиславович, доки Ярослав Мстиславович не повернув Дорогобузьку волость до складу Волині [19]. До Погориння належали Кам'янець, Городно, Степань, Дубровиця, Столин, Давид-Городок і прикордонний Корчик.

Дрогобузько-Пересопницьке князівство на заході межувало з Луцьким, на сході з Київським князівствами. Кордон із Київським князівством простягався вздовж правого берега Горині. Після походів Ярослава Ізяславича у 1173–1174 рр. прикордонною річкою стала Случ.

Із початку XIII ст. південна частина Погориння увійшла до складу Луцького князівства, а північна частина розпала-

ся на Городельське, Степанське і Дубровицьке князівства, що сформувалися на підвалинах Дорогобузького і Пересопницького князівств.

Культура Погориння була складовою частиною культури Волинських земель Київської Русі, незважаючи на те, що її риси мають певні відмінності. Вона стала однією зі складових формування української традиційної культури Волинського Полісся, розвиток якого відбувався одночасно з культурою інших західних земель, а процеси були тотожними.

Із території Погориння походить значна кількість скарбів X–XIII ст., де знаходять плетені гривни, сережки, колти, лунниці, привіски, браслети-наручі, підвіски, скроневі кільця, персні. Ці знахідки свідчать не тільки про високий рівень місцевих ювелірів, які добре знали різні технічні прийоми: лиття, кування, чеканку, позолоту, інкрустацію тощо, а й про тісні торговельні відносини з іншими землями Київської Русі.

Городище літописного Дорогобужа вперше було обстежене наприкінці XIX ст. письменником, викладачем Житомирської гімназії Л. Рафальським. Історії та культурі Дорогобужа у 1872 р. він присвятив окремий нарис [70].

Перші археологічні дослідження в Дорогобужі провів у 1901 р. український історик-краєзнавець, один із засновників Товариства дослідників Волині О. Фотинський [87]. У розвідці «Дорогобуж Волинський» він зробив детальний опис городища і намалював його схематичний план.

У 1960 р. Дорогобузьке городище обстежив П. Раппопорт і опублікував його детальний план [69, с. 65–66].

У 1968 р. львівський археолог В. Ауліх провів невеликі рятівні археологічні дослідження Дорогобузького городища у зв'язку із загрозою руйнації пам'ятки під час будівництва цегельного заводу місцевим колгоспом. До звіту про ці роботи додано топографічний план Дорогобузького городища в межах дитинця та південно-східного майданчика окольн-

ного міста. Були виявлені археологічні об'єкти і знахідки, які автор датував X–XI, XII–XIII та XIV–XV ст. [5, с. 297–298].

Незважаючи на те, що термінове рятувальне дослідження було вкрай необхідним, відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР, у компетенцію якого входила територія Рівненської області, не підтримав звернення РОКМ і Рівненської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури провести рятувальні розкопки городища.

Не виявив зацікавлення у позитивному вирішення цієї вкрай важливої проблеми й Інститут археології АН УРСР. Але було ухвалене компромісне рішення – польовий комітет Інституту археології АН УРСР у 1972 р. видав відкритий лист на рятувальні розкопки Дорогобужа начальнику археологічної експедиції РОКМ Юзефу Нікольченку.

Дослідження були проведені археологічною експедицією РОКМ під керівництвом Юзефа Нікольченка (1972, 1973, 1975, 1980 рр.) [66] та Богдана Прищепи (1982–1985, 1987–1995, 2002–2003 рр.) [63] і мали рятівний характер. За час розкопок Дорогобужа зібрано велику колекцію археологічних матеріалів та наукової інформації, що дозволяє відтворити різні періоди розвитку поселення, зокрема процес становлення середньовічного міста від часу побудови перших укріплень до розгрому міста татаро-монголами в 40-х роках XIII ст. [63, с. 12–15].

У 1988 р. Г. Песковою були проведені дослідження Успенської церкви, історично пов'язаної з літописним Дорогобужем. Були зібрані матеріали щодо планування та етапів будівництва храму в домонгольський період [63, с. 15]. З Успенської церкви походить Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії другої половини XIII ст., яка зберігається у Рівненському обласному краєзнавчому музеї.

Під час польового сезону 1975 р. археологічна експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівниц-

твом Ю. Нікольченка продовжила дослідження городища літописного Дорогобужа. На західній частині дитинця у розкопі XXIII в культурному шарі на глибині 1,4 м від денної поверхні вдалося простежити котлован житла розміром 3,0 х 5,0 м (об'єкт 3-А) [66, с. 30–31]. Стовпові ями на площі будівлі не виявлені. У цьому випадку йдеться про конструкцію напівземлянки зі стінами зрубної конструкції. Підлога житла (1,75 м від денної поверхні) мала щільну підсипку, яка залягала на 0,35 м вище рівня материка. У північно-східному кутку підсипки знайдені залишки зруйнованої печі, від якої залишилися лише основа з черенем, що містив вимостку із уламків горщиків і дрібних камінців.

На протилежному від череня печі боці житла під час зачистки материка на глибині 1,8 м була виявлена чорна пляма розміром 0,6 х 0,4 м, де у заповненні знайдений скарб, увесь асортимент якого складався зі срібних жіночих прикрас; поруч із ними не виявлена посудина або її уламки, або інша ємність (Додаток 2. Рис. 2.1) [47].

До складу скарб увійшли дев'ять предметів, зокрема:

– дві підвіски з пустотілим конічним верхом висотою 3 см, що прикрашені зерню, це – так звані «рясна». На верхівці конуса є вушко, крізь яке просунуте дротяне кільце. До конічної основи прикріплені сім дротяних ажурних ланцюжків довжиною 10–10,5 см (Додаток 2. Рис. 2.2);

– колт з обнизкою з пустотілих кульок, нанизаних на дріт. Щиток колта має опуклу центральну частину і широкі пласкі «поля» навколо неї. У центрі щитка орнамент, що утворює плетиво, виконаний зубчастим штампом. Центральна частина щитка зі зворотного боку пошкоджена, орнаментальне зображення не збереглося. У верхній частині колта є чотири петельки для кріплення рухомої дротяної дужки (Додаток 2. Рис. 2.3);

– обнизка від колта з 13-ти кульок, нанизаних на дріт (Додаток 2. Рис. 2.4);

– два ланцюжки (рясна), кожен з яких складається з 9-ти пустотілих напівсфер, скріплених за допомогою шарнірів. Кінець кожного шарніра завершується ажурним ланцюжком із дроту з кільцем на кінці. Довжина кожного ланцюжка 20,5 см, діаметр напівсфери – 1,3 см (Додаток 2. Рис. 2.5);

– дві сережки «київського типу», кожна з трьома ажурними намистинами, прикрашеними сканню і зерню. Намистини першої сережки мають ромбовидні щитки, одна намистина пошкоджена. Діаметр сережок 3 см, діаметр намиста 1,5 см (Додаток 2. Рис. 2.6);

– перстень пластинчастий, масивний, широкосерединний, пластина скручена у півтора оберти (Додаток 2. Рис. 2.7).

Усі вироби із скарбу виготовлені з металу однієї проби – 916 (визначення Руслана Орлова); за винятком персня вони входили до комплексу жіночих прикрас – це так звана «жіноча кузнь». Подібні прикраси відомі зі скарбів, які були сховані у зв'язку із татаро-монгольською навалою.

Близькі за технікою виконання підвіски типу «рясни» з конічним верхом, відомі із скарбів, знайдених біля с. Крести Тульської області, у Старій Рязані, у городищі Віщин Рогочевського району Гомельської області Білорусі [30, табл. IX, 2]. Одна схожа підвіска перебувала у складі скарбу з Чернігова, знайденого у 1958 році [61, с. 83, рис. 1]. Дві підвіски з ланцюжками, але з верхом іншої форми, були в скарбі з городища біля с. Городище Деражнянського району Хмельницької області [90, с. 98, рис. 12]. Фрагмент підвіски містився у скарбі із Мирополя Житомирської області [57, Табл. XVII, 2].

Конструктивно близькі колти знайдені у складі скарбу з городища поблизу села Городище Деражнянського району Хмельницької області [90, с. 95, рис. 1–3]. Аналогічні колти відомі із скарбів у Києві та на Середньому Подніпров'ї, але

більшість (понад 20 екз.) типологічно близьких колтів походять із Чернігово-Сіверської і Муромо-Рязанської землі [30, с. 138–142, 144–145].

Сережки київського типу з трьома намистинами з Дорогобузького скарбу подібні до сережки з трьома намистинами з розкопу № 24 на території окольного міста у Дорогобужі [63, с. 99, рис. 110, 7], сережок зі скарбу з городища поблизу с. Городище Деражнянського району на Хмельниччині [90, с. 97, рис. 11].

Більшість речей зі скарбу виконані в техніці, характерній для парадного металевого вбрання кінця XII–40-х рр. XIII ст. Їх могли виготовити у майстернях Києва чи у Волинських землях за зразками, привезеними із Середнього Подніпров'я.

Скарб 1975 р. з Дорогобужа міг потрапити у землю в зв'язку з татаро-монгольським погромом міста взимку 1240–1241 рр. Це підтверджується датуванням фрагментів горщиків – першою половиною XIII ст., виявлених на об'єкті 3-А, поруч із місцем приховування скарбу [63, с. 28–29, рис. 14].

У монографії «Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.» Б. Прищепа детально розглядає питання щодо розвитку ювелірного ремесла безпосередньо в Дорогобужі за матеріалами багаторічних досліджень пам'ятки. Про те, що у місті працювали ювеліри, свідчать виявлені тиглі та інструменти, зливки кольорових металів, а також знайдені нескладні щодо виготовлення прикраси: скроневі кільця, браслети, персні та деякі інші вироби.

Два тиглі виявлені у дитинці в південно-східному розкопі, один в культурному шарі XII – першої половини XIII ст., а другий у заповненні житла № 6. Під дією високої температури поверхня їхніх стінок перетворилася на склоподібну масу. Перший тигель нагадує гостродонний ківшик із маленькою плоскою ручкою і носиком. Його розміри – 7,0 х 4,0 х 3,2 см. Тигель мав два отвори: прямокутний зверху – в ньо-

го закладали, щоб нагріти, сировину і вузький – для зливу розплавленої речовини у формочки. Подібні тиглі-ллячки знайдені у Києві, Новгороді, у Райковецькому городищі [21, рис. 92; 20, рис. 22; 28, с. 120; 8, табл. XVII, 10]. Від другого зберігся лише уламок, але він дозволяє відтворити форму виробу. Тигель був циліндричний із чітко оформленим на вінцях зливом та напівсферичним дном. Його приблизні розміри: діаметр 5,0 см, висота 9,5 см. Подібні тиглі відомі на території Північної Русі [26, табл. 104, 10-17].

У дитинці в заповненні котловану об'єкта XXIV виявлений зливок бронзи у формі палички завдовжки 20,8 см, трикутний у розрізі, а в культурному шарі трапився зливок свинцю неправильної форми, лінзоподібний у розрізі. Ще один прямокутний зливок бронзи, клиновидний у розрізі, розмірами 6 х 7 х 2 см знайдений у розкопі № 24 на території окольного міста.

Серед знахідок у дитинці є два бронзові й один залізний пінцети. Пінцет із будівлі № 7а виготовлений із майже квадратного в розрізі стержня. Другий пінцет виготовлений із пластини, що розширюється до кінців, зігнутої навпіл. Довжина цих виробів відповідно 5,6 см і 5,2 см. Залізний пінцет ювеліра виявлений у шарі, що перекривав заповнення будівлі № 18, він виготовлений із пластини завширшки 0,30,8 см, має кільце-фіксатор, довжина виробу – 8 см.

Із регіональних жіночих прикрас найбільше знайдено дротяних скроневих кілець із срібла та бронзи. Це, перш за все, кільця з кінцями, які заходять один за один та на півтора оберти. Варіантом таких прикрас є кільця з розплющеним, спірально загнутим кінцем. Знайдені також зворотно відігнуті прості кільця, частина виробів мають спірально загнутий кінець або два кінці.

Дротяні скроневі кільця з кінцями, які заходять один за один і на півтора оберти, часто трапляються в курганах лі-

тописних волинян, древлян, дреговичів і полян [76, с. 231]. Зворотновідігнуті скроневі кільця, у яких один кінець розплющений і загнутий трубочкою, знаходять переважно на території Галицько-Волинського князівства та в невеликій кількості на сусідніх землях (Понімання, Білостоцьке воєводство Польщі) та в землях південних слов'ян [76, с. 51]. У городищі поблизу Шепетівки дротяні скроневі кільця були в тринадцяти скарбах із шістнадцяти, знайдених у пам'ятці [57, с. 16-29]. Крайній східний пункт їх проникнення – Райковецьке городище [8, табл. XX, 18].

Браслети з Дорогобужа поділяються на прості дротяні, кручені з трьох дротів і пластинчасті. У шарі XI–XП ст. знайдений браслет із круглого в розрізі дроту діаметром 2–2,5 мм, із округлими кінцями. Уламок подібного браслета трапився в шарі XI ст. Такі браслети були поширені на всій території Русі з кінця I тисячоліття до XIV ст. [77, с. 94].

Два браслети скручені з тонкого дроту, складеного втроє. Один браслет знайдений в житлі № 15, другий – в шарі XII ст. Такі браслети трапляються серед старожитностей усіх східнослов'янських племен, їх знаходили у Вишгороді, Друцьку, а найчастіше – у новгородських слов'ян, кривичів і в'ятичів [56, с 133; 1, рис. 28, 37; 77, с. 96]. Браслет із житла № 17 туго скручений із трьох дротів і прокований, кінці потоншені.

Пластинчасті браслети трапляються двох видів:

– із розширеними кінцями;

– широкосерединні прості та зі спірально загнутими кінцями.

Цілий браслет і уламки другого з розширеними кінцями знайдені в шарах XI–XII ст. Ширина пластини, з якої виготовлений цілий браслет – 0,5–0,9 см. Його поверхня прикрашена солярними знаками. Один широкосерединний браслет трапився в ямі XLV, уламки другого зібрані в печі житла № 15. Ширина першого від 0,4 до 1,0 см він орнаментований

зубчастим штампом. Ширина другого – 0,6-1,4 см, його прикрашають заглиблені поперечні лінії та косі хрести. Це найбільш поширена форма браслетів у багатьох народів у різні часи [77, с. 110].

Широкосерединний браслет із культурного шару першої половини XIII ст. має спірально загнуті назовні кінці. Його ширина 0,3–0,9 см. Такі браслети знайдені в Райковецькому городищі, у Новгороді, часто трапляються в курганах в'ятичів і на сусідніх територіях [8, табл. XX, 3; 77, с. 113–114].

Два бронзові персні пластинчасті, широкосерединні, із розімкнутими кінцями, один трапився в будівлі XVIII, а другий – у культурному шарі XII – першої половини XIII ст.

Під час дослідження дитинця у 1984 р. археологічною експедицією РОКМ під керівництвом Б. Прищепи у житлі № 17 біля печі було виявлено скарб, який містив різноманітні прикраси: два золоті персні, чотири срібні сережки київського типу, дротяні скроневі кільця різних типів, скляні намистини, натільні хрестики – бронзовий, мармуровий і два шиферних [63, с. 91].

В означений польовий сезон у дитинці в будівлі Г у південно-східному куті знайдена округла в плані яма діаметром 0,6 м, заглиблена на 0,5 м нижче рівня підлоги, у якій знайдений меч каролінгського типу у піхвах, а також скарб, що містив 12 срібних сережок «київського типу» і підвіски із кістки тварини [63, с. 91–92].

У дорогобузькій археологічній колекції є значна кількість привізних речей, зокрема ювелірних виробів, більшість з яких виявлені в культурних шарах і об'єктах XI – середини XIII ст. Вони є свідками розвитку торгівлі в місті, на яку впливали такі фактори, як його місце розташування щодо торгових шляхів та його статус військово-адміністративного центру Погоринської волості. Дорогобуж стояв на перехресті водних шляхів по Горині, Случі, Ікві, Стиру та сухопутного,

який вів із Києва через Дубен, Муравицю, Луческ до Володимира-Волинського [64; 67; 68].

У верхніх шарах заповнення котловану будівлі № 1 у посаді знайдене бронзове плече від коромисла кишенькових ваг. Це стрижень завдовжки 5,8 см, на одному його кінці є отвір для кріплення до основи, а на другому – вушко для підвішування чашечки. У Новгороді такі ваги трапляються тільки в шарах X і XI ст. [27, с. 171]. У Київській Русі вони були необхідним приладом ювелірів X–XI ст. [30, с. 73; 86].

У тих же шарах заповнення будівлі № 1 знайдений перстень, що має щиток із зображенням потиску двох рук. Подібні персні побутували у Західній Європі у XII–XIV ст. Цей виріб, на думку Богдана Прищепи, можливо, належав іноземцю [63, с. 157].

Окремі типи прикрас із Дорогобужа також слід ідентифікувати як привізні. Серед них на увагу заслуговують два золоті персні із скарбу, знайденого в дитинці у житлі № 17. Менший перстень має овальний щиток із гніздом для овальної вставки і пластинчасту дужку. Більший перстень має пустотілий восьмипелюстковий щиток із овальним гніздом для вставки. Вставка коричневого кольору, вірогідно, пастова, пошкоджена вогнем. Дужка пластинчаста, у місцях з'єднання зі щитком до неї припаяні дві прямокутні пластинки з гравійованим орнаментом.

Подібні персні знайдені у скарбах, схованих через монгольську навалу в Середньому Подніпрв'ї та Чернігово-Сіверській землі, у Старій Рязані [30, скарби № 98, 99, 112, 117, 132, 152, 162]. Знайдені у Дорогобужі персні, вірогідно, були виготовлені у Києві [63, с. 163].

Про зв'язок Дорогобужа із північними регіонами Київської Русі та Прибалтикою свідчать лише поодинокі знахідки. У дитячому похованні № 2 у посаді, дослідженому поряд із будівлею № 2, трапились два бронзові скроневі кільця

з навивкою на основі тонкої спіралі. Подібні кільця знайдені в Південній Русі в Райковецькому городищі [8, табл. XVIII, 5], в дитячому похованні біля літописного Кснятина на Сулі [45, рис. 2, 10]. Але більшість таких прикрас виявлені на півночі та заході Русі: на території розселення кривичів, у курганному могильнику біля Ізяслава [16] і в городищі біля села Вєточка Рогачівського району [3, с. 126], у могильнику в Лужках поблизу Дорогочина [10, рис. 2, 30], в Новгороді [77, с. 16]. Як і в Дорогобужі, у Кснятині та Вєтачці такі скроневі кільця знайдені в дитячих похованнях. Датуються вони X–XIII ст. [63, с. 167].

Аналіз археологічних матеріалів із Дорогобужа дає змогу простежити імпорт ювелірних виробів в X – першій половині XIII ст. У дитинці привізні речі з'являються наприкінці XI – на початку XII ст., із того часу, як Дорогобуж стає центром удільного княжіння. Отримані відомості характеризують, перш за все, відносини з Києвом і Середнім Подніпров'ям. Для місцевої феодальної верхівки і заможних прошарків населення міста ювелірні прикраси привозили із Північного Причорномор'я (Візантії). Окремі прикраси свідчать про зв'язки з північними землями Київської Русі та з Прибалтикою.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ ІІ

На прикладі Торговицького та Дорогобузького скарбів можна стверджувати, що ювелірне мистецтво (міське і сільське) на землях Південно-Західної Русі продукувало, в основному, аналогічні види прикрас із художнього металу, характерні і для інших територій Русі. Проте актуальним у царині розвитку місцевої ювелірної справи є питання, чи виготовлялись срібні прикраси на місці, а якщо так, то які саме види. «Для вирішення цього питання важливими є знахідки ливарних форм і шаблонів для виробництва прикрас у ряді місцевостей Прикарпаття і Волині (стародавні Галич, Пліснеськ, а також Городниця на Дністрі, Зеленче, Пересопниця та інші)» [5, с. 188].

Це, перш за все, стосується сережок «волинського» типу і лунниць. Під час дослідження літописного Дорогобужа в дитинці були знайдені два бронзові і один залізний пінцети для місцевого виготовлення ювелірних прикрас [6, с. 139].

Але певна частина ювелірних виробів потрапляла у Південно-Західну Русь шляхом торговельно-обмінних зв'язків із Києвом, Черніговом, Новгородом та іншими містами [28, с. 182].

На думку авторів, предмети особистого вбрання та інші коштовності, які увійшли до вмісту Торговицького та Дорогобузького скарбів, нагромаджувались поступово, збільшувалась кількість однотипних прикрас: гривен, браслетів, скроневих кілець, сережок. Можливо, ці речі переходили у спадщину і пов'язані між собою «генеалогічно».

Підтверджуються висновки М. Кучінка і Р. Орлова про поступове збирання коштовних речей, які у майбутньому і визначають вміст скарбів періоду Київської Русі. А соціальна належність Торговицького та Дорогобузького скарбів визначається набором традиційних прикрас із художнього металу для місцевої знаті.

Вироби ювелірного мистецтва Київської Русі, аналогічні до вмісту вищеназваних скарбів із Рівненщини, відзнача-

лися високим технічним і технологічним рівнем, користувалися попитом не лише на внутрішньому, а й зовнішньому ринку. На думку академіка П. Толочка, речі, що вийшли із ювелірних майстерень давньоруських міст і селищ X–XIII ст., зчаста трапляються під час археологічних розкопок майже в усіх європейських країнах [2, с. 335–340].

Особливості ювелірного мистецтва Київської Русі, за певним стилем окремих виробів, формувалися на великому євро-азійському просторі, завдяки тісним торговельним зв'язкам давньоруської держави. Прикладом є Візантія, яка у XI ст. передала Русі власний досвід створення виробів художнього металу, особливо прикрас, декорованих емаллю.

Найвищого розвитку ювелірна справа у Київській Русі досягає XII–XIII ст., коли у виробах із золота і срібла жіночого та чоловічого вбрання «проступає більша впорядкованість, краса відчувається як організованість ритму, а благородна вишуканість і урочистість поєднуються з багатою творчою фантазією і вигадливістю» [4].

Отже, маємо підставу стверджувати, що в культурі Київської Русі, зокрема у Погоринні, ювелірне мистецтво з використанням художнього металу досягло майстерності і вишуканості, що знайшло своє продовження у різноманітних формах традиційного і сучасного українського декоративно-ужиткового мистецтва, що, у свою чергу, робить тему дослідження актуальною і перспективною.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ ІІ

1. Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX–XIII вв., 1966. 296 с.

2. Археология Украинской ССР: в 3 т. / АН УССР, Ин-т археологии; И.И. Артеменко (гл. ред.) [и др.]. Киев: Наук. думка Том 3. 1986. 573 с., ил.

3. Археалогія і нумізматыка Беларусі. Мінск: Беларуская енцыклапедыя, 1993. 702 с.

4. Асєєв Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. Київ: Мистецтво, 1980. 213 с. с. 202.

5. Ауліх В.В. Дослідження Галича і Дорогобужа // Археологічні дослідження на Україні в 1969 році. К.: Наукова думка, 1972. Вип. IV. С. 294–298.

6. Варивончик А.В., Бондар І.С., Мазур Б.М., Швець І.В. Технологічні процеси у виготовленні художніх виробів з металу: історичний контекст та шляхи відродження // Мистецтвознавство. Технічні науки. Науковий фаховий журнал. №2, 2021. С. 96–104.

7. Вєшкін Валерій. Занепад ювелірного ремесла Київської держави внаслідок монгольської навали. URL: https://jts.donnu.edu.ua/article/view/14473ь

8. Гончаров В.К. Райковецкое городище. Киев: Изд-во Акад. наук Украинской ССР, 1950. 217 с.

9. Гупало К.Н, Ивакин Г.Ю. О ремесленном производстве на Киевском Подоле. // СА, 1980, № 2, с. 203–219.

10. Гуревич Ф.Д. Каменные могилы Подляшья и древний Дорогочин // КСИА АН СССР, 1980. Вып. 160. С 45–53.

11. Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе, 1966, 148 с, (САИ; Вып. EI-57).

12. Даркевич В.П. Светское искусство Византии, 1975. 352 с.

13. Даркевич В.П. Художественный металл Востока, 1976. 200 с.

14. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города: [в 2 т.] / М.К. Каргер, отв.

ред. А.Л. Монгайт; АН СССР, Ин-т истории мат. культуры. Т.1. 1958. 501 с.; Т.2. 1961. 660 с.

15. Жолтовський П.М. Художнє лиття на Україні. Київ: Наукова думка, 1973. 130 с.

16. Заяц Ю.А. Курганный могильник Изяславля // Древнерусское государство и славяне (материалы симпозиума, посвященного 1500-летию Киева). Минск: Наука и техника, 1983. С. 36–40.

17. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII–середина XVI ст. (історико-топографічні нариси). Київ: Наукова думка, 1996. 272 с.

18. Ігнатьєва Діана. Ювелірне мистецтво в Київській Русі. URL:https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2024/11/25/yuvelirne_mystetstvo_v_kyiivskii

19. Ізборник. Літопис Руський за Іпатським списком. Передмова перекладача (Леонід Махновець). URL: http://litopys.org.ua/litop/lit15.htm., роки 1149–1151].

20. Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.Я. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980, 1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978 –1983 гг. К.: Наук. думка, 1985. С. 77–105.

21. Каргер М.К. Древний Киев, 1958,. Т.1, 579 с.

22. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и боевого коня на Руси IX–XIII вв., 1973, 140 с, (САИ; Вып. ЕІ–36).

23.Коваленко В.П. Майстерня ювеліра XIII ст. на дитинці Любеча // Старожитності Руси-України. Київ: Київська Академія Євробізнесу, 1994.С. 132–140.

24. Коваленко В.П., Фомін О.В., Шекун О.В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дірхемів // Археологія. 1992. №1. С.60–72.

25. Кондаков Н.П. Русские клады. 1896. 190 с.

26. Колчин Б.А. Ремесло // Древняя Русь. Город. Замок. Село, 1985, С. 243–274.

27. Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник, 1982.С. 156–177.

28. Колчин Б.А., Хорошев А.С., Янин В.Л. Усадьба новгородского художника XII в., 1981. 168 с.

29. Корзухина Г.Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси // Византийский вестник, 1958. т. 14, с. 129–137.

30. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. 1954. 156 с.

31. Куза А.В. Большое городище у с. Горналь //Древнерусские города, 1981 С. 6–39.

32. Кучинко М.М., Кучинко З.М. Давні та середньовічні скарби Волині. Монографія. Луцьк: Волинська книга, 2007. 172 с.

33. Культура Київської Русі – особливості розвитку, досягнення. URL: https://moyaosvita.com.ua/mustectvo/kulturaki%D1%97vsko%D1%97-rusi-osoblivosti-rozvitku-dosyagnennya/

34. Лінка-Геппенер Н. Копиївський скарб // Археологія. 1948. Т. II. С. 182–191.

35. Макарова Т.И. Перегородчатые эмали Древней Руси, 1975. 135 с.

36. Макарова Т.И. Черневое дело Древней Руси. 1986. 156 с.

37. Максимов Є.В., Петрашенко В.А. Городище Монастирьок на Середньому Дніпрі // Археологія, 1980, т. 33, с. 3–20.

38. Малышев В.М., Румянцев Д.В. Серебро. 1987. 319 с.

39. Марченко В.И. Ювелирное дело. 1984. 190 с.

40. Медынцева А.А. О литейных формочках с надписями Максима // Древняя Русь и славяне. 1978. С. 378–383.

41. Мезенцева Г.Г. Канівське поселення полян. К.: Вид-во КДУ, 1965, 124 с.

42. Мельник Е.Н. Раскопки в земле лучан. В кн.: Тр. XI Археол. съезда. 1901, Т. 1, с. 98.

43. Месь Д.С. Ювелірні прикраси Київської Русі. URL: http://www.rusnauka.com/8_NTSB_2015/Istoria/2_184835.doc.htm

44. Михайлова Р.Д. Художня культура Південно-Західної Русі X–першої половини XIV ст. (За матеріалами деко-

ративно-прикладного мистецтва): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.06. Інститут археології НАН України. Київ, 1994. 24 с.

45. Моргунов Ю.Ю. Летописный город Кснятин и его некрополь на Суле 1991. Вип. 205. С. 38–45.

46. Населення Прикарпаття і Волині за добу розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час / ред. колегія: І.К. Свєшніков, М.Ю. Смішко, О.П. Черниш, В.В. Ауліх. Київ: Наукова думка, 1976. 222 с., с. 183–190.

47. Нікольченко Ю.М. Скарб X–XIII ст. з літописного Дорогобужа – знакове явище культури Погоринських земель Київської Русі // Гоща і округа. Історико-культурознавчі студії. Вип. II / НСКУ, Рівненська обласна організація; НАН України, Інститут народознавства. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2025, 504 с., іл. С. 29–51.

48. Нікольченко Ю.М. Унікальна знахідка учнів // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. Київ-Донецьк: Рідний Край, 2001. Вип. 18. С. 295–300.

49. Нікольченко Ю.М., Сабадаш Ю.С. Скарби X–XIII ст. з Рівненщини у контексті розвитку ювелірного мистецтва Київської Русі // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія. Збірник наукових праць / Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д. політ. н., проф. К.В.Балабанов. 2018 рік. Випуск 15. С. 51–62.

50. Нове в археології Києва / Ред. кол.: П.П. Толочко (відп. ред.), С.А. Висоцький, Я.Є. Боровський. АН Української РСР. Інститут археології К.: Наукова думка, 1981. 457 с.

51. Орлов Р.С. Некоторые особенности формирования древнерусского художественного ремесла // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. Киев, 1981, с. 163–173.

52. Орлов Р.С. Новые памятники металлообрабатывающего искусства Древней Руси из собрания Черниговского

исторического музея // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея. Чернигов, 1986 С. 21–23.

53. Орлов Р.С. Південноруський центр художньої металообробки X ст, // Археологія, 1983, т. 44, с. 29–47.

54. Орлов Р.С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X–XI ст. // Археологія. 1984. № 47, С. 24–44.

55. Орлов Р.С. Прикладне мистецтво: церковне і народне. Історія української культури. Київська Русь. URL: http://litopys.org.ua/istkult/ikult14.htm

56. Пекарская Л.В., Зоценко В.Н. Археологические исследования древнерусского Вышгорода в 1979–1981 гг. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. К.: Наук. думка, 1985. С. 125–136.

57. Пескова Г.А. Скарби стародавнього Ізяславля //Археологія. 1988. Вип.61. С. 16–35.

58. Петрашенко В.О., Циндровська Л.О. Слов'янські матеріали з Канівського Подніпров'я // Археологія. 1999. №4. с. 161–165.

59. Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури): Навч.-метод, посібник / Ред. кол.: О.П. Моця (керівник), В. П. Коваленко, В. О. Петрашенко. К. : Інститут змісту і методів навчання, 1997. 180 с.

60. Полное собрание русских летописей. (Ипатьевская летопись) / под ред. Е.Ф. Карского. Т. 2. Ипатьевская летопись. 1962.938 с.

61. Попудренко М.А. Стародавні знахідки з Чернігова // Археологія. 1975. Вип. 16. С. 82–86.

62. Приходнюк О.М. Пастирське городище. Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2005. 244 с. іл.

63. Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. Рівне: ПП ДМ, 2011. 250 с.

64. Прищепа Б.А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. 297 с.

65. Прищепа Б.А. Погориння у середньовіччі: населення, системи заселення, урбанізаційні процеси. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04. археологія. Інститут археології НАН України, Київ, 2019 / URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Pryschepa_Bohdan/Pohorynnia_u_serednovichchi_naselennia_systemy_zaselennia_urbanizatsiini_protsesy/

66. Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях. Монографія. Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1995. 248 с.

67. Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Муравицьке городище. / Рівненський інститут слов'янознавства, Маріупольський гуманітарний інститут. Маріуполь: Рената, 2001. 80 с.: іл.

68. Пшеничний Ю.Л. Дубно та його округа в X–XVIII ст. Дослідження з історичної топографії мікрорегіону. Рівне: ПП «Формат-А», 2024. 535 с.

69. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. 1967. №140. 242 с.

70. Рафальский Лука. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–1865 году. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2012. 181 с.

71. Рибаков Б.О. Київські колти і віли-русалки. // Слов'яноруські старожитності. К., 1969, с. 92–103.

72. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. 1948, 792 с. 1948, с. 393.

73. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. 1993. 144 с.

74. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / за заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. 320 с.

75. Сабадаш Ю.С., Нікольченко Ю.М. Особливості ювелірного мистецтва Київської Русі (скарби X–XIII ст. з Рівненщини) // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2018. № 1. С. 88–91.

76. Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII в. в. 1982. 328 с.

77. СедоваМ.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). 1981. 195 с.

78. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Київ: Шлях, 2003. 232 с., іл.

79. Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України: монографія /Г.Гулько, О.Кричевський, Г.Охріменко, Н.Скляренко, С.Локайчук. Луцьк: ВежаДрук, 2019. 292 с.

80.СнорриСтурлусон.КругЗемной.URL: https://djvu.online/file/XKMDUupQjgbYQ

81. Спадщина Київської Русі: срібні монетні гривні. URL: https://md-eksperiment.org/post/20240229-spadshchyna-kyyivskoyi-rusi-sribni-monetni-hryvni

82. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. Киев: Наук. думка, 1980. 223 с.

83. Толочко П.П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 360 с.

84. Толочко П.П. Про приналежність і функціональне призначення діадем і барм в Древній Русі // Археологія, 1963, т. 15, с. 145–164.

85. Труды Государственного исторического музея. Очерки по истории русской деревни X–XIIIвв.1967.

URL:https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_INFOCOMM16_1000046977/

86. Успенская А.В. Погребение купца на древнем селигерском пути // Средневековая Русь. 1976. 368 с.

87. Фотинский О.А. Дорогобуж Волынский. Труды общества исследований Волыни. Житомир,1902. Т. 1. С. 3–91

88. Чайка Р.М., Зварич В.В. Работы Волынско-Днестровской экспедиции // Археологические открытия 1978 года. 1979. С. 417–419.

89. Шекун А.В. Веремейчик Е.М. Исследования на поселении Лесковое // Археологические откріття 1985 года. 1987. С.436–437.

90. Якубовський В.І. Давньоруський скарб з Городища Хмельницької області //Археологія. 1975. Вип. 16. С. 87–104.

91. DekanJ. Velka Morava:Doba a umenie. Bratislava,1985. 196 s. URL: https://www.databazeknih.cz/knihy/velka-morava-doba-a-umeni-59833

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ II

Рис. 1. Торговицьке городище X.–XIII ст.

Рис. 1.1. Скарб з Торговицького городища. 1971 р.

Рис. 1.2. Шийні гривни.

Рис. 1.3. Фрагмент оздоблення наконечників шийної гривни.

Рис. 1.4. Браслети.

Рис. 1.5. Лунниця.

Рис. 1.6. Вискові кільця.

Рис. 1.7. Сережки волинського типу.

Рис. 1.8. Фрагмент сережки київського типу.

Рис. 1.9. Персні.

Рис. 1.10. Намистини з бурштину.

Рис. 1.11. Монетна гривна новгородського типу.

Рис. 1.12. Фрагмент монетної гривни новгородського типу.

Рис. 2. Городище літописного Дорогобужа X–XIII ст.

Рис. 2.1. Скарб з Дорогобужа. 1975 р.

Рис. 2.2. Підвіски.

Рис. 2.3. Колт.

Рис. 2.4. Обнизка колта.

Рис. 2.5. Ланцюжки (Рясна).

Рис. 2.6. Сережки «київського типу».

Рис. 2.7. Перстень.

РОЗДІЛ ІІІ

СКАРБ МОНЕТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ З БЕРЕЗНОГО У МОНЕТАРНІЙ КУЛЬТУРІ ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ ДОБИ РЕНЕСАНСУ

На сьогодні скарбознавство із прикладного методу оформилось у повноцінну та самодостатню галузь нумізматичної науки, про що свідчать численні сучасні дослідження. Як наукова галузь вона виробила власний об'єкт і предмет, завдання та методи дослідження монетних скарбів, понятійно-категоріальний апарат і міждисциплінарні зв'язки, напрацювала постійно поповнювану та специфічну джерельну базу.

Отже, скарбознавство – це галузь історичної, нумізматичної, археологічної та культурологічної наук. Вона вивчає монетні скарби, що є джерелами історичної, політичної, економічної, соціальної та культурної інформації, досліджує походження, типологію, історію та призначення скарбів. Методи та методологію ж дослідження монетних тезаврацій розробляє нумізматика.

Дослідження монетних скарбів у світовій та вітчизняній практиці на сьогодні є основною тенденцією розвитку скарбознавства. Об'єкт вивчення скарбознавства – монетний скарб як історичне джерело, соціальний і культурний феномен. Предметом скарбознавства є історичні, політичні,

економічні, культурні та соціальні закономірності, причини появи монетних скарбів, що були особливим різновидом депозитів, історія дослідження скарбів різних часів, теорія тезаврування, методологія та методика їх дослідження.

На сьогодні серед завдань скарбознавства є як теоретичні, так і практичні (прикладні) проблеми. Так, теоретичними завданнями цієї наукової галузі є вироблення основних понять та категорій, що пов'язані із вивченням скарбів монет і монетних комплексів; дослідження теорії тезаврації, функцій та ролі монетних скарбів, мотивів, передумов і причин їх приховування в різні історичні часи; напрацювання методології та методів атрибуції і вивчення скарбів монет як джерел нумізматики, історії грошового обігу, політичної та соціальної історії і культури [17].

Слід зазначити, що прикладними завданнями скарбознавства є розробка методичних засад та джерелознавчої бази, удосконалення наукових методичних засобів і прийомів дослідження та використання скарбів; аналітико-інформаційне вивчення використання окремих монетних скарбів чи монетних комплексів; напрацювання методів аналізу історичної, наукової і культурної цінності монетно-речових і монетних скарбів; вивчення питань юридичної охорони та збереження скарбів як історичних та культурних пам'яток. З огляду на ці наукові завдання можна визначити дві найважливіші функції скарбознавства як наукової галузі – аналітичну та евристичну. Отже, скарбознавство виробляє власну документальну та наративну джерельну базу, яка ґрунтується на монетних скарбах або інших цілісних нумізматичних комплексах знахідок.

Наративними джерелами скарбознавства є топографія нумізматичних знахідок, каталоги та корпуси знаних скарбів, наукові повідомлення про їх відкриття, оприлюднення описів знайдених монетно-речових та монетних скарбів,

вивчення окремих скарбів і нумізматичних комплексів; польові записи та звіти археологічних експедицій із відомостями про знайдені монетно-речові та монетні скарби; епістолярії, щоденники та мемуари дослідників (археологів, нумізматів, мандрівників, скарбошукачів на Інтернет-аукціонах тощо); повідомлення в газетній та журнальній періодиці про виявлені скарби; матеріали мережевих ресурсів. Відповідно, понятійно-термінологічний апарат скарбознавства як наукової галузі сформувався в межах предмету нумізматики і на сьогодні є частиною термінів та понять цієї спеціальної галузі історичної науки [17].

У структурі категорій та понять скарбознавства за функціональністю логічно виділяють три групи. У першій групі спостерігаємо основні поняття та категорії: скарб, монетний скарб, монетно-речовий скарб, монетний комплекс. До другої групи термінів належать терміни, що характеризують закономірності виникнення скарбів, особливості складу монетних тезаврацій. У третій групі понять скарбознавства окреслена методика вивчення монетно-речових та монетних знахідок. Скарбознавство є спеціальною галуззю історичної науки та напрацювало сталі предметні зв'язки з низкою суміжних дисциплін, таких як археологія, культурологія, музеєзнавство, джерелознавство, боністика, геральдика, сфрагістика, медальєрика, генеалогія, фалеристика, історична географія та картографія, палеографія, епіграфіка, історична метрологія, хронологія.

Основи вітчизняного скарбознавства та базові аспекти методології наукового вивчення скарбів закладені М. Ф. Котляром. У період незалежності України була продовжена наукова фіксація скарбів та вивчення їх ролі як джерела у вивченні історії та культури грошового обігу українських історичних регіонів. Вагомим джерелом у вивченні скарбознавчих аспектів є дані архівів, а також ресурсів ме-

режі Інтернет. Враховуючи той факт, що численна кількість скарбів, які демонструють вже відомі «зрізи» грошового обігу тих чи інших історичних регіонів у різні історичні періоди, вже опублікована і достатньо широко вивчена, подальші дослідження автори вбачають у вивченні скарбів із таким складом, який відрізняється за структурою від класичних, містить раніше невідомі у складі скарбів монети, уточнює або наголошує на ролі монет окремих емітентів у грошовому обігу України та Східної і Центральної Європи на загал.

У третьому розділі монографії оприлюднені результати всебічного дослідження унікального скарбу срібних монет XVI–XVII ст. із селища Березне на Рівненщині, основу якого склали талери різних монетних дворів Західної і Центральної Європи.

Отже, символом стабільності і процвітання в Європі XVI–XIX ст. був срібний талер – блискуча і важка монета. Українські землі були місцем перетину торговельних шляхів і стрімких історичних подій, тому талер був досить важливою монетою, яка супроводжувала розвиток торгівлі та ремесел, бачила розквіт міст і стала невід'ємною частиною повсякденного життя людей.

У XV ст. в Європі відбувався бурхливий політичний та економічний розвиток. Саме тоді і з'явився срібний талер, оскільки відбувався розвиток міст, активно зростала торгівля, а збільшення обсягів видобутку срібла призвели до нагальної потреби в стабільній монеті, що мала задовольнити потреби як купців, так і простих людей. В окремих країнах час обігу цієї високопробної монети тривав до кінця XIX ст. [20].

У 1484 р. ерцгерцог Тіролю Сигізмунд запровадив обіг перших талерів, срібних монет, які важили рівно одну унцію: 31,83 г, з яких було 29,232 г чистого срібла. Високу вартість і довіру на ринку талеру забезпечував значний відсоток коштовного металу – срібло 937,5 проби (Додаток 3. Рис. 1).

Така срібна монета із початку використання називалася гульденгрошем (у перекладі – «важка монета»), а її вартість становила 60 крейцерів, 21 грошен чи 1 гольдгульден. Окрім саксонських, одними з перших гульденгрошенів були чеські капмютцеталери, що карбувалися в Іоахімській долині з 1518 р. Ця долина була багата на срібні копалини, вони давали чималі прибутки династії Габсбургів, місцевим феодалам, а також роду Шлик. Саме ці монети, які карбувалися в Іоахімсталі з середини 20-х років XVI ст., дали назву «іоахімсталери» усім подібним монетам, а пізніше у різних частинах Європи прижилася друга частина назви – «талер», а в московській державі – «єфимок» [7].

Рейхсталер, або імперський талер, було запроваджено 1566 р. у Священній Римській імперії як загальноприйняту грошову одиницю. Із плином часу рейхсталер вийшов за межі Німеччини, став грошовою одиницею майже всієї Західної Європи та набув значної популярності, отримавши в різних країнах свої назви. Так, у Франції він називався екю, в Італії – скудо, у країнах Скандинавії – далер, в Іспанії, Південній Америці та Мексиці – песо. Дослідники вважають, що навіть американський долар походить від талера, який упродовж 400 років був однією з найбільш стабільних і поширених грошових одиниць у світі. Його використовували і як грошову одиницю під час розрахунків, і як міру вартості товарів.

Із кінця XVI і до першої половини XVIII ст. талери здобули велику популярність і відігравали важливу роль в економіці Європи. Географія карбування талерів була досить широкою, вони виготовлялись у численних європейських монетних дворах Німеччини і Австрії, (Священна Римська імперія), Чехії, Італії, Іспанії, Нідерландів (як іспанських, так і голландських), Швеції, Швейцарії, Угорщини, Литви та Польщі, яка після 1569 р. стала Річчю Посполитою.

Не лише прикрасою, а й носієм важливої інформації був дизайн талера: на монетах карбували герби держав і міст, портрети правителів, релігійні символи, алегоричні фігури. Як певний пропагандистський засіб використовувались зображені на монетах портрети правителів. Такі зображення акцентували увагу на силі влади керівників держав, міст тощо. Зображені релігійні символи віддзеркалювали духовні цінності того часу, а герби вказували на приналежність монети певній території. Чимало монет були виконані майстрами-гравірувальниками і являли собою справжні твори мистецтва, саме тому досить високою була художня цінність талерів [21].

На початку свого обігу талер був привілеєм саме заможних верств населення: його збирали у своїх скарбницях королі, князі, аристократи, вельможі, духовні особи та заможні купці. Талери були засобами сплати контрибуцій, великих боргів, за них купували маєтки та землі, викуповували полонених, наймали війська, їх використовували під час великих міжнародних торговельних операцій. Однак поступово талер став більш доступним і почав використовуватися в повсякденному житті, а вже наприкінці XVI ст. його активно використовували містяни, представники середніх верств населення, він був традиційною грошовою одиницею на місцевих ринках та під час ярмарків.

Слід зазначити, що курс талера постійно зростав. Інформацію про це можна знайти в польських актових записах XVI ст. Так, 1528 р. за один талер давали 30 польських грошів, а вже 1600 р. талер дорівнював 37 грошам. Відповідно зростали і ціни на послуги та товари, що є свідченням інфляції. Така тенденція спостерігалася до першої половини XVII ст.

На території України талер поширився завдяки численним розвиненим торговельним зв'язкам, які пролягали українськими землями та поєднували Східну і Західну Європу. Користуючись цими шляхами, купці привозили із собою

талери, що поступово починали свій обіг і поширювалися в українських містах та селах. Також поширенню талерів сприяла активна торгівля із сусідніми Польщею, Литвою, Молдовою тощо. Посилювало цей процес в державі також використання талерів для сплати мит і податків.

У першій половині XVII ст. особливо популярними були талери різних видів. Найбільш цінними були так звані «биті», «коронні», «імперські», «старі», «левкові», «крижові», «любські» талери, а також монети Брауншвейга, Брабанту та Гданська [3].

За ініціативи короля Сигізмунда I Старого (1506–1548), який був чоловіком відомої італійської принцеси Бони Сфорци, 1533 р. перші польські талери з'явилися в обігу. Вони нагадували німецькі та чеські талери того часу за своїми характеристиками та зовнішнім виглядом. Монети карбували у невеликій кількості на Торунському монетному дворі. Важив один талер 27,266 г. 1540 р. у Великому князівстві Литовському з'явилися талери, що коштували 30 срібних грошей. За правління короля Сигізмунда II Августа (1545–1572) зовнішній вигляд талерів було змінено, їх перетворили на своєрідні медалі з портретом короля.

У 1580 р. в Речі Посполитій за правління короля Стефана Баторія (1576–1586) розпочалось постійне карбування талерів. Саме з того часу польські талери та їхні частини півталери, орти, шостаки, трояки, півтораки, гроші, півгроші отримали назву «коронні». Для польських земель такі монети карбувались, а для Великого князівства Литовського у м. Вільно. Слід зауважити, що маса одного талера становила 28,5 г, з яких 24,3 г припадало на чисте срібло [12].

Паралельно із традиційними «важкими» талерами, що на українських землях називалися «битими», за правління Сигізмунда III Вази (1587–1632) почали карбувати так звані «легкі» талери, на яких розміщували цифру «XXX», що озна-

чала їхню вартість у 30 грошей. Такі монети на українському ринку називались «коповими». Їхня маса була близько 20 г, з яких лише 12,5 г було чистого срібла. Аналогічно до німецьких талерів, карбованих за Аугсбурзьким статутом Карла V, «важкі» та «биті» талери, що важили 28,8 г, називали «імперськими».

На території України у письмових джерелах часто згадуються і трапляються у скарбах XVI–XVII ст. гданські, левкові та крижові різновиди талерів, карбування яких розпочалося у Гданську 1577 р. Гданські талери важили 28 г. Аверс цієї монети традиційно містив зображення герба Гданська – корону, два хрести і двох левів, а на реверсі зображували фігуру Ісуса Христа з хрестом. Незважаючи на свою популярність, гданські талери поступалися за якістю німецьким рейхсталерам.

1578 р. в Нідерландах вперше з'являються левендальдери, чи «левкові» талери. Характерною ознакою цих монет було зображення лева на аверсі, а на реверсі – лицаря зі щитом. У другій половині XVII ст. на Лівобережжі один левендальдер дорівнював 60 старим срібним литовським або 75 польським грошам. Ці талери були легкими за вагою, важили близько 24 г і часто згадувались в історичних документах. Так, у літописі Самійла Величка було описане майно фастівського полковника Семена Палія, серед якого було «Таляров чотириста и шестнадцать и чвертка. Левов битих сорок и три» [3]. Ці слова свідчать про те, що серед української шляхти левкові талери були досить популярними.

В українських письмових джерелах XVII–XVIII ст. часто згадувався талер «крижовий», або «крижак» – монета талерного типу (альбертусталерів), назва якого походить від імен намісників Альберта й Ізабелли (1599–1621). Ця монета містить 24,65 г чистого срібла, що було на 1,33 г менше, ніж в імперському талері. Майстри зображували на одному боці

косий андріївський хрест бургундського типу та імена і титули намісників іспанських Нідерландів, а на іншому боці був зображений іспанський гербовий щит під короною, оточений Орденом Золотого руна і легендою.

У працях Івана Крип'якевича знаходимо свідчення про те, що Богдан Хмельницький правив Україною як «цілком незалежний володар». Це підкреслювало його авторитет і автономію в управлінні державою. Іван Крип'якевич визначив специфіку полкового устрою та фінансової політики Гетьманщини, наголосив на їхній ефективності, чіткості та організованості. Як керівник Богдан Хмельницький умів знаходити баланс між інтересами різних соціальних груп – старшини, рядового козацтва, міщан, селян та православного духовенства, що сприяло стабільності держави [11].

Гетьманська скарбниця поповнювалася золотими і талерами, які були здебільшого прямими податками, що сплачували міщани та селяни, але козаки і монастирі податків не сплачували. Прикордонні мита, чималі надходження від торгівлі та промисловості, які стрімко розвивались того часу, були додатковими джерелами прибутків. Економічному зростанню і наповненню бюджету держави також сприяла підтримка з боку гетьмана ремесел та великих ярмарків.

Керував гетьманською казною, контролював прибутки та витрати держави «гетьманський підскарбій», згадки про якого з'являються з 1655 р. Екзакторами та індукторами називали збирачів податків, які збирали мита з іноземних купців та податки на горілчані напої. Того часу доходи української скарбниці сягали 1 мільйона золотих.

На сьогодні в нумізматичних дослідженнях значне місце посідає вивчення аспекту фальшування грошей у Гетьманщині. Дослідники підробки монет припускають, що у другій половині XVII ст. карбування таких підробок відбувалось у підпільній монетарні с. Лисянка [10, с. 23]. Од-

нак дослідження знайденого недалеко від містечка Лисянки на Черкащині 1960 р. скарбу, що був оприлюднений Р. Яушевроюю-Омелянчик, не дає достовірних відомостей про існування цього монетного двору, тому що не містить жодної монети, характерної для окремої групи локальних імітацій монет [24]. А. Бойко-Гагарін вивчав питання можливості карбування підробних монет від імені гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1657) та проаналізував вміст фальшивих монет у скарбах другої половини XVII ст. Він дійшов висновку про відсутність окремої гетьманської емісії та окреслив перспективи її подальшого пошуку [6].

У повсякденному житті українців різних соціальних верств талер став невід'ємної частиною. Для шляхти він був символом багатства і престижу, вона накопичувала ці монети у своїх скарбницях, сплачувала ними великі покупки, використовувала для інвестицій та оплати послуг. Міщани використовували талери під час повсякденних закупівель на ринках, купівлі нерухомості та для оплати послуг ремісників. Також селяни, які найчастіше користувались дрібною розмінною монетою, могли користуватися талерами для сплати податків та для великих покупок.

Про широке використання талерів в Україні свідчать літописи, історичні документи та археологічні знахідки. Талери як основна грошова одиниця накопичення й обміну часто згадуються в описах шляхетських маєтків та скарбниць гетьманів і козацьких полковників, у різноманітних договорах. Талер значно впливав на розвиток економіки України, оскільки був стабільною та визнаною валютою, стимулював поступ торгівлі як в Україні, так і за її межами. Талер також позитивно впливав на промисли та ремесла, адже виробники мали можливість продавати за цю валюту свою продукцію. Талер став важливим фактором економічного розвитку України, оскільки був не просто грошовою

одиницею, він сприяв інтеграції держави в європейський економічний простір.

У численних іноземних джерелах, актових документах, музейних фондах та приватних колекціях знаходимо свідчення про обіг талерів на ринку. Так, 1672 р. під час облоги Львова турецькими військами місто змушене було сплатити чималий викуп, частина якого складалася з «сорока тисяч червоних золотих і сорока тисяч талерів битих». Це лише одне свідчення того, як в різних сферах української економіки використовувалися талери.

Того часу українські гетьмани підтримували розвиток промислів, ремесел та торгівлі, сприяли розбудові міст, проведенню великих ярмарків, які відбувались кілька разів на рік під час релігійних свят. На ці ярмарки з'їжджалися люди з різних регіонів України. Так, у Києві, Лубнах, Ніжині, Львові, Кролевці, Полтаві, Вінниці, Кам'янці-Подільському та в багатьох інших містах відбувались найбільші ярмарки, які були багаті на різноманітні товари з багатьох куточків світу та збирали багато людей.

Окрім того, для внутрішньої торгівлі на спеціалізованих ринках із продажу окремих видів товарів також використовували талери. Так, у Глухові, який був столицею гетьманів Івана Скоропадського, Павла Полуботка, та Данила Апостола, відбувалося виробництво хліба, горілки, церковних дзвонів, гармат, мідного та бронзового посуду. У Ромнах торгували тютюном, Кролевці – худобою, а у Львові активно торгували також худобою і холодною зброєю.

Слід зазначити, що талери були невід'ємною складовою української торговельної системи, тому не лише використовувалися як грошова одиниця на ринках та під час ярмарків. Вони були засобами сплати за різноманітні товари – від сільськогосподарських товарів до промислових товарів. Зчаста талери були міжнародною валютою,

що спрощувало торгівлю з іншими країнами та регіонами, а також із сусідніми державами, як-от Польща, Московія та Османська імперія [23].

Оскільки талер був важливим монетарним феноменом щодо формування економічних процесів минулого, який вплинув на сучасні фінансові та торговельні системи, то й дослідження його історії є актуальним і сьогодні. Талер – міжнародна валюта, широко використовувана в Європі і, відповідно, в Україні. Це приклад ранньої глобалізації, в якій міжнародна торгівля впливала на відносини між державами та стимулювала розвиток економіки.

Отже, знання історії і культури використання талера допомагає простежити особливості формування фінансових інститутів, системи оподаткування, роль грошових потоків у розвитку міст, ремесел та торгівлі. Так, українські ярмарки, де використовувалися талери як грошова одиниця, спонукали до економічного зростання та інтеграції в міжнародні торговельні процеси. Окрім того, дослідження монетарних систем минулого дає можливість зрозуміти природу сучасних економічних криз, грошової політики та інфляції. З огляду на історичний досвід можна зрозуміти вплив економічних рішень минулого (наприклад, започаткування грошових реформ чи нових податків) на соціальні групи, міжнародні відносини та внутрішню стабільність. На сьогодні питання економічної незалежності та валюти є актуальними, тому вивчення такої знакової грошової одиниці, як талер, є важливим аспектом для створення стійких фінансових систем.

Серед монетних скарбів пізнього середньовіччя України особливе місце посідає Березнівський, який викликає значний науковий інтерес у вітчизняних та зарубіжних нумізматів, істориків, культурологів та колекціонерів.

Актуальність проблеми визначається тим, що пам'ятка є унікальним джерелом для вивчення особливостей істо-

ричного, соціально-економічного та культурного розвитку Волинських земель України другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Означений розділ монографії є важливим кроком у вирішенні низки проблем щодо ситуації, яка склалася на Волині напередодні та на початку Національно-визвольної війни 1648–1658 рр., а також у з'ясуванні причини, що спонукали власника скарбниці перенести її до надійної схованки; визначенні матеріальної складової скарбу у порівнянні з ринковими показниками в українських землях Речі Посполитої першої половини XVII ст.

На жаль, протягом тривалого часу існувала необхідність дотримуватися певної конфіденційності, пов'язаної зі значною номінальною і страховою вартістю Березнівського скарбу, що суттєво гальмувало його наукове дослідження та популяризацію. Тільки на сучасному етапі виникли сприятливі умови введення до наукового обігу результатів ґрунтовного дослідження пам'ятки.

Перші дві публікації щодо знахідки з Березного були здійснені Ю. Нікольченком у 1999 та 2002 рр. [13, с. 76–79; 15, с. 15–16]. Вони мали переважно інформаційний характер. Головна увага зверталася на дослідження місця знахідки, фізичний стан монет та їхню нумізматичну складову. Проблеми історичного, соціально-економічного та культурного значення пам'ятки у зазначених публікаціях не розглядалися.

У 2009 р. у науковому віснику «Гілея» була надрукована стаття Ю. Нікольченка «Унікальний скарб монет XVI–XVII ст. з Березного на Рівненщині», у якій була представлена більш розгорнута, на той час, інформація про вміст скарбу та було висунуто припущення щодо причин його схованки. [16, с. С. 185–191].

Уперше фотографії скарбу ілюстрували статтю Ю. Нікольченка «Скарб монет XVI–XVII століть із Березного» у колективній монографії «Декоративно-прикладне мистецтво Рівненщини» [14, с. 135–140].

Історія знахідки скарбу звичайна для нашого часу і нагадує ситуацію з Торговицьким скарбом срібних прикрас і речей періоду Київської Русі, про який йшлося у другому розділі монографії.

Дев'ятого липня 1975 р., у середу, в райцентрі Березне Рівненської області учень восьмого класу місцевої школи Леонід Сичик випадково знайшов скарб старовинних срібних монет (Додаток 3. Рис. 2). Зі слів Леоніда, після повернення додому, він передав монети на збереження своєму двоюрідному брату, водію-наставнику місцевого автомобільного підприємства Михайлу Окерешку

У вівторок, 15 липня, у другій половині дня, перебуваючи у відрядженні в обласному центрі, М. Окерешко завітав до Рівненського обласного краєзнавчого музею і передав до музею двадцять великих срібних монет – талерів XVI–XVII ст. різних монетних дворів Західної Європи. Інтуїтивно, М. Окерешко вибрав із скарбу для демонстрації у музеї унікальні портретні талери.

Директор РОКМ Василь Сидоренко доручив обстеження місця знахідки скарбу та його наступне наукове дослідження начальнику археологічної експедиції музею, заступнику директора музею з наукової роботи Юзефу Нікольченку.

Цього ж дня Ю. Нікольченко виїхав до Березного для вилучення скарбу і передачі його до фондів РОКМ та ознайомлення з місцем знахідки. На місці встановлено, що скарб був випадково знайдений Леонідом Сичиком в піщаній дюні лівого берега р. Случ біля східної околиці Березного. За переказами, поблизу знаходилися фундаменти давніх будівель, розібрані мешканцями селища на каміння на початку XX ст.

Монети містились у глиняному кружальному горщику, уламки якого вдалося зібрати на місці, та у камеральних умовах здійснити його реконструкцію. Посудина округлої форми темно-коричневого кольору типу так званих «кубушок». Їх ще називають баньками, або калитками, звідси: «берегти (ховати, тримати) гроші в кубушці (калитці)». Висота посудини 17,8 см, діаметр денця – 8,6 см. Вище над денцями її тулово значно розширене, але плавно звужується у напрямку шийки, яка має діаметр 6,4 см. Закраїнка для кришки відсутня. Це вказує на те, що посудина закривалася ганчіркою, або дерев'яним корком (Додаток 3. Рис. 3). Датування посудини не викликає сумнівів, аналогічний за типом посуд досліджений вітчизняними археологами на пам'ятках XVI–XVII ст. Волині і Правобережної України [1, с. 69–72].

Скарб містив 92 срібні монети (Додаток 3. Рис. 4), зокрема:

– 48 гульденів провінцій Голландія, Зеландія, Західна Фрізія Сполучених Нідерландів. «Гульден (нім. Gulden від golden – золотий) – назва золотої, а з кінця XVI ст. срібної монети, карбованої також у Німеччині від середини XIV до кінця XV ст. спочатку за зразком флоріна, далі – із локальними властивостями [7, с. 48]. Значно поширеними були до кінця XVI ст. (зокрема в Західній Німеччині) так звані рейнські гульдени (Rheinischer Gulden або florenus Rheni), вага яких із близько 3,5 г наприкінці XV ст. зменшилась до близько 2,5 г, після чого вони карбувалися епізодично, а основною золотою монетою в Німеччині став дукат. Поява «срібного еквівалента» золотого гульдена призвела до того, що золота монета гульден із 1559 р. стала називатися гольдгульденом (Goldgulden), а назва «гульден» або «флорін» перейшла на срібну монету в 60 крейцерів, які були рівноцінними золотому гульдену (Guldiner, Reichsguldiner). Із того часу рейнський золотий гульден залишився лише грошово-лічильним поняттям у 60 крейцерів, тому що його вартість незабаром

підвищилася через знецінення розмінних монет. Срібний гульден (рейхсгульдінер) важив 24,62 г (22,9 г чистого срібла), на аверсі мав зображення правителя або герба держави, на реверсі – орла з цифрою 60 (крейцерів). Він був основною обіговою монетою в південно-західних німецьких країнах і проникав у XVII ст. на українські грошові ринки» (Зразок у Додатку 3. Рис. 4);

– 16 альбертусталерів (патагонів) Південних Нідерландів під владою Іспанії. «Альбертусталери – талерні монети, карбовані з 1612 р. в іспанських Нідерландах намісниками іспанського короля Альбертом і Єлизаветою (звідси назва – альбертусталери) (Зразок у Додатку 3. Рис. 5). На одному боці альбертусталера був зображений іспанський герб, а на другому – скісний брабантський хрест. На німецьких землях їх називали «Kreuztaler», в Україні – «хрестовими»», «крижовими» або й «крижаками». Іспанська назва альбертусталера – патагон. Випускалися також півпатагони і чвертьпатагони. Альбертусталери були в середньому 850–900-ї проби і містили близько 24,65 г чистого срібла. Вони спочатку випускалися для торгівлі з німецькими державами, потім – з країнами Східної Європи, де в XVII ст. були значною платіжною одиницею. Альбертусталери були поширені на українських землях, про що свідчить їх значна кількість у скарбах. У другій половині XVII ст. вони оцінювалися в середньому в 60 коп. за штуку (Лівобережна Україна), або у три польських злотих (Правобережна Україна). У Галичині вони йшли тоді за три злоті та 18 грошів (польський злотий=30 грошам), а в «новій» (тимфи, шостаки та ін.) монеті Яна Казиміра – за 6–7 злотих» [7, с. 11];

– 4 рейксдальдери провінцій Голландія і Зеландія Сполучених Нідерландів. «Рейксдальдер (нідерл. rijksdaalder) – різновид талера, який був наслідуванням випущеному в 1566 німецькому рейхсталеру (25,98 г срібла за загальної

ваги 29,38 г). Перший, чи один з перших різновидів – рейксдальдер Святого Яна, що карбувався в Гронінгені до 1602 року і містить зображення Іоанна Богослова (Зразок у Додатку 3. Рис. 7). Із утворенням у 1581 р. Сполучених провінцій Нідерландів рейксдальдер поступово перетворився на одну з основних монет держави. Був поширений на українських землях у складі Речі Посполитої» [7, с. 122];

– 4 талери герцогства Брауншвейг (Зразок у Додатку 3. Рис. 8);

– 3 корабельних песо (реали) Іспанії. «Реал (версії: від латин, regaiis – королівська монета; також від res – річ виводять іспанський прикметник реал – речовий, реальний, випробуваний тощо) – назва іспанської срібної монети, а також грошово-лічильної одиниці. Карбування реалів почалося за зразком французьких грошів (турноз) приблизно від середини XIV ст. вагою 3,48 г (3,24 г чистого срібла). Із появою іспанського талера – песо – за Фердинанда та Ізабелли (1479–1516) реал вартував 1/8 його частину» [7, с. 106]. «Песо – Старовинна іспанська срібна монета вартістю 8 реалів, карбування якої почалося в XVI ст. (іспанський талер – peso de a ocho – вісім) і тривало до 1868 р. В Україні іспанські песо трапляються досить рідко й обов'язково в обрізаному вигляді, тому що вони були важчі за звичайні західноєвропейські талери (Зразок у Додатку 3. Рис. 9). Вміст чистого срібла в песо у XVI–XVII ст. дорівнював 25,57 г. Назва песо (вага) походить від того, що іспанці на загарбаних територіях в Америці спочатку ділили зливки срібла на рівні шматки – peso, і використовували їх як гроші. Ці шматки срібла слугували в Європі матеріалом для виготовлення срібних монет. Пізніше іспанський талер в Америці отримав назву peso duro – песо важкий)» [7, с. 100–101];

– 3 талери Священної Римської імперії (Зразок у Додатку 3. Рис. 10);

– 2 талери Сен-Галлена, Швейцарія (Зразок у Додатку 3. Рис. 11);

– 6 монет представлені в одному примірникові: левендальдер провінції Західна Фрізія Сполучених Нідерландів (Зразок у Додатку 3. Рис. 12); талер кантона Шаффгаузен, Швейцарія (Зразок у Додатку 3. Рис. 13); талер маркграфства Брандербург-Ансбах (Зразок у Додатку 3. Рис. 14); талер архієпископства Зальцбург (Зразок у Додатку 3. Рис. 15); талер єпископства Пассау (Зразок у Додатку 3. Рис. 16); талер невизначений.

– 6 монет Речі Посполитої – один талер (Зразок у Додатку 3. Рис. 17), 2 орта (Зразок у Додатку 3. Рис. 18), 3 шостака (Зразок у Додатку 3. Рис. 19). «Орт – срібна польська монета, назва її німецького походження й означає четверту частину великої грошової одиниці, у цьому випадку талера. Орти карбувалися німецькими державами в XVI–XVIII ст. У 1608 р. з'явилися гданські орти, які карбувалися із срібла 14-ї проби. Вага монети дорівнювала майже 7 г, а вміст в ній чистого срібла досягав 6 г. Тоді вартість талера дорівнювала 40 грошам, отже, орт був, посутньо, 10-грошовою монетою. Коли ж вартість талера підвищилася, орт став дорівнювати 16, а далі 18 грошам, і тому на орт другої половини XVII і XVIII ст. постійно бачимо цифру 18. За прикладом Гданська, із 1618 р. випускали орт м. Бидгощ, пізніше низка інших монетних дворів Польщі, але вже значно гірші за якістю. Наприклад, бидгоські орти з 1677–1684 рр. карбувалися із срібла 10-ї проби з вмістом 3,9 г. чистого срібла в монеті. В Україні в XVII ст. були поширені орти Речі Посполитої, а також Пруссії і Бранденбурга» [7, с. 99]. «Шостак, шестигрошовик (польськ. szostak) – срібна польська монета, що дорівнювала 6 грошам. Карбування її почалося з 1528 р. у монетних дворах Кракова і Торуня, а в 1535 р. – Гданська та Ельблонга, а в 1547, 1581 і 1585 рр. – у Литві.

Значно поширеними стали шостаки, карбовані за Сігізмунда III в 1595–1603 та 1623–1627 рр. у містах Всхові, Люблініні, Бидгощі і Мальборгу. Менша їх кількість випускалась в 1656–1668, 1677–1687 рр. і пізніше. Останні польські шостаки (але вже мідні) датовані 1794 і 1795 рр. Після поділів Речі Посполитої Австрія випустила в 1794 р. мідні шостаки для обігу в Галичині; у 1813 р. м. Замость карбувало мідні шостаки під час його облоги російськими військами. Крім польських, відомі були в обігу бранденбурзькі (з 1534–1535 рр.) і сілезькі шостаки (з 1622–1623 рр.). Спочатку вага шостаків, викарбуваних із металу низькопробних свідніцьких монет, дорівнювала 12,35 г (375 проби); наприкінці XVI ст. шостак важив близько 4,75 г (4,03 г чистого срібла), із 1623–1627 рр. – 3,95 г (1,8 г. чистого срібла); далі його вага і проба ще більше знизились і наприкінці шостак карбувався з міді. Шостаки брали участь у грошовому обігу українських земель упродовж XVI–XVIII ст.» [7, с. 141];

Фізичний стан монет добрий; збереглися легенди на всіх монетах, окрім одного талера. Відповідно до технології і практики, що існувала того часу, Ю. Нікольченком була виконана реставрація монет, яка дозволила провести їхнє наукове дослідження і передати в експозиційному стані до фондів Рівненського краєзнавчого музею [18].

Березнівський скарб на 94,5 % містить західноєвропейські талерові монети. Інші 5,5 % припадають на два орта коронні та три шостака коронні Речі Посполитої. Невизначеним залишився один талер, на якому вдалося прочитати лише дату випуску 1580 р.

У скарбі переважають гульдени провінцій Голландія, Зеландія, Західна Фрізія Сполучених Нідерландів – 49 та альбертусталери (патагони) Південних Нідерландів під владою Іспанії – 16. Вага талерів коливається від 26,3 до 28,5 грамів,

що відповідає вазі за номіналами монетних дворів, які їх карбували [7].

Для визначення кількості чистого срібла відповідно до загальної кількості сплаву монети пройшли апробацію у Львівській лабораторії пробірного нагляду Міністерства фінансів УРСР. Проба срібних сплавів, з яких були виготовлені монети Березнівського скарбу, коливалась від 812,5 до 875. Вона відповідає 12–14 лотам, або 13–14 гранам західноєвропейської системи пробірної різноваги XVI–XVII ст., що складає таблицю від 1 до 16 лотів, або від 1 до 18 гранів [21]. Зважаючи на результати апробації, можна зробити висновок, що монети є оригінальними, мають високу якість і того часу були конкурентоспроможними на європейському ринку.

У скарбі містились 23 портретні талери західноєвропейських монетних дворів – 26,4 % від загальної кількості талерів. Значна кількість портретних талерів робить колекцію унікальною у вітчизняній нумізматиці.

Найстаршою монетою за часом карбування скарбу є талер Георга і Альберта маркграфства Бранденбург-Ансбах, випущений у 1542 р. в обмеженій кількості і відомий лише у декількох нумізматичних колекціях Європи.

Наймолодша монета скарбу левендальдер (левовий талер) провінції Західна Фрізія Сполучених Нідерландів випущений у 1647 р.

За своїм складом Березнівський скарб дещо відрізняється від аналогічних скарбів XVII ст. В ньому повністю відсутні монети Московського царства і це досить дивно. «Російський компонент» мав тенденцію до нарощування у монетних скарбах Волині XVII ст., що було обумовлено зростанням економічного впливу Росії в цьому регіоні України. Наприклад, у двох скарбах, знайдених 1970 р. на Житомирщині у с. Сколобов Червоноармійського району та Коростишеві,

що наближені до Березнівського географічно, типологічно та хронологічно, поруч із монетами Польщі, Німеччини, Швейцарії, Сполучених Нідерландів були широко представлені російські монети від часу княжіння Івана Васильовича (1533–1547 рр.) до кінця царювання Михайла Федоровича (1613–1645 рр.), разом із Лжедмитрієм І і Владиславом Сигизмундовичем [16, с. 187].

Тепер звернімося до питання, яке більше цікавить істориків і культурологів, ніж нумізматів. Останні, здебільшого дотримуються теорії соціально-економічної функції скарбів, розглядаючи її як об'єктивну, і досить скептично (на нашу думку помилково) ставляться до суб'єктивних причин (історичні події, трагічні обставини та ін.), що змушують людину або групу людей надійно сховати своє добро.

Зробимо спробу з'ясувати можливі причини, що спонукали власника монет утаємничити їх на березі Случі. Перша писемна згадка про «Березно албо Андріїв» належить до 1584р. [2, с.140–141]. У першій половині XVII ст. Андріїв був відомий не тільки у Волинському Поліссі. Через нього проходив вигідний торговий шлях із Чернігівщини, Північної Київщини, Овруча на захід до Луцька, Хелма і Любліна, на північ до Давид-городка і Берестя, на південь до Острога, Дубна, Кременця, Львова.

Розташований на березі судноплавної Случі, він мав пристань для великих човнів, які пливли з лісом, будівельним камінням, зерном, товарами у Прип'ять, а далі у Дніпро.

Містечко було значним торговельно-ремісничим осередком. Одних ковалів тут налічувалось 80 [8, с. 108]. У 1629 р. містечко мало 328 димів [4, с. 134]. Воно входило до Хупківської волості Луцького повіту. Його оточували мури з двома брамами. В Андрієві постійно перебував польський військовий гарнізон [2, с. 142].

Другого травня 1647 р. громада андріївських міщан, озброєних «шаблями, киями, очепами і рогатинами», виступила проти військового слуги канцлера Великого князівства Литовського, загону його челядників-шляхтичів, місцевих багатіїв та лихварів [22, с. 176–178]. Нам невідомо, чим закінчився цей виступ міщан, але він міг «підштовхнути» власника монет надійно сховати свій капітал.

Іншою причиною сховати монети могли стати події, безпосередньо пов'язані з Національно-визвольною війною українського народу 1648–1658 рр. У липні 1648 р. головні сили Максима Кривоноса після перемоги над Яремою Вишневецьким під Старокостянтиновим рушили на північ. Вони визволили з-під польсько-шляхетської влади міста Полонне, Чуднов, Чорторийськ, Острог, Заслав, Великі Межирічі і вийшли майже на середню течію Случі [5, с. 170–171]. Відстань від Великих Межиріч до Андріїва становитьє 47 км. І хоча повстанці Максима Кривоноса не дійшли до Андріїва, загроза для заможних мешканців містечка була реальною.

Цікавим у порівнянні історичних подій, пов'язаних із Хмельниччиною, є той факт, що на козацьких переправах, досліджених археологами на полі Берестецької битви 1651р. поблизу сіл Пляшева й Острів на Рівненщині, були знайдені орти коронні 1625 р. і шостаки коронні 1624 р. Сигізмунда III, аналогічні ортам і шостакам із Березнівського скарбу [19, с. 196–201].

Водночас, ми не повинні ігнорувати і соціально-економічний фактор як причину накопичення скарбниць. Бурхливий розвиток товарного виробництва і торгівлі в Європі у XVII ст. викликав невідповідність ринкових цін до купівельної спроможності населення. В обігу перебувала значна маса знецінених та низькопробних монет. Це призвело до шаленої емісії грошей і, як наслідок, їх накопичення у людей.

У Речі Посполитій цей процес посилювався складним політичним і військовим становищем, що сприяло масовому вилученню населенням грошей з обігу і перетворенням їх на скарбниці, які дійшли до наших часів у вигляді монетних скарбів. На користь цього в нашому випадку побічно свідчить відсутність у Березнівському комплексі дрібних монет. Проте не виключено, що була зовсім інша причина, яка спонукала власника скарбниці сховати її на березі Случі. Але ми навряд чи будемо мати можливість її з'ясувати.

Нумізмати, досліджуючи монетні скарби XVII ст. і визначаючи хронологічний діапазон їх складу, висловлюють припущення, що монети у скарбах відкладались поступово впродовж кількох поколінь власників. До такого висновку фахівців приводить теза, що кожний представник родини, якій належав скарб, вкладав до родинної скарбниці у потаємне місце сучасні монети. Проте аналіз вмісту Березнівського скарбу порушує цей принцип.

Хронологічний діапазон монет у комплексі – 105 років. У ньому лише п'ять монет, карбованих у другій половині XVI ст. Інші 90 випущені в період з 1608 до 1647 років. Навіть якщо існувала можливість у власника отримати монети в рік їх карбування, це становить 39-річний період, який відповідає терміну активного життя лише одного покоління.

Нам залишається з'ясувати купівельну спроможність скарбниці відповідно до ринкових цін в Україні середини XVII ст. Здійснімо необхідні розрахунки. У Речі Посполитій талери вагою від 27,2 г до 26,4 г у зазначений період були основною розрахунково-грошовою одиницею, яка дорівнювала 90 грошам, або 3 злотим. Орт коронний становив 1/4 частину талера, що дорівнювало 23,5 грошам, або 0,75 злотого. Шостак коронний дорівнював 6 грошам, або 0,18 злотого. З огляди на розрахунки, грошова вартість Березнівського скарбу складала 8399 грошей, або 279,93 злотих. Тепер по-

рівняємо: у 1646 р. один лашт пшениці (приблизно дві тонни) коштував в Україні близько 24,5 злотих, а 26 діжок меду 100 злотих. У нашому випадку власник майже 280 злотих був досить заможною людиною.

Вміст Березнівського скарбу підтверджує вагому присутність «західноєвропейського компонента» в монетних скарбах Правобережної України XVII ст. Він конкретно вказує на нестабільність грошової системи Речі Посполитої і, як наслідок, збільшення питомої частки монет з країн Західної Європи у грошовому обігу України [9].

Водночас, Березнівський скарб став ще одним прикладом нумізматичного відображення складних історичних, економічних, політичних і культурних процесів, які відбувалися в Україні у бурхливому XVII ст.

За місцем і часом карбування та номіналами монети з Березнівського скарбу розподіляються так:

Сполучені Нідерланди:

Зеландія: гульден 1602 (1); рейксдальдери 1622 (1), 1629 (1). Голландія: рейксдальдер 1612 (1), 1629 (1); Матвій I гульдени 1618 (5), 1619 (1), 1621 (5), без дати (2); Фердинанд II гульдени без дати (21); Фердинанд III гульдени без дати (12). Західна Фрізія: левендальдер: 1647 (1);

Іспанські Нідерланди:

Альберт і Єлизавета альбертусталери 1616 (1), без дати (3); Філіпп IV альбертусталери 1622 (2), 1628 (1), 1631 (1), 1632 (4), 1633 (2), 1635 (1), 1638 (1).

Німеччина:

Брауншвейг: Генріх Юлій талер 1592 (1), 1593 (1); Юлій Ернст талер 1623 (1); Крістіан талер 1624 (1); Єпископство Пассау: Леонід талер 1621 (1). Вюртемберг: Іоанн Фрідріх

талер 1625 (1). Бранденбург-Ансбах: Георг і Альберт талер 1542 (1). Гамбург: Фердинанд II талер без дати (1).

Швейцарія:
Сен-Галлен: талер 1621 (2); Шаффгаузен: талер 1620 (1).

Іспанія:
«Корабельні песо»: без дати (3).

Річ Посполита:
Сигізмунд III шостак коронний 1624 (3), орт коронний: 1625 (2); Владислав IV талер 1644 (1).

Священна Римська імперія:
Рудольф II талер 1592 (1); Рудольф II талер 1608 (1); Зальцбург: Вольф Дітрих талер без дати (1).

Невизначений талер 1580 (1)

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ ІІІ

Під час дослідження автори монографії дійшли висновку, що Березнівський монетний скарб є вагомим джерелом для визначення особливостей історичного, соціально-економічного та культурного розвитку волинських земель України у складі Речі Посполитої другої половини XVI – першої половини XVII ст. За складом монет його не можна розглядати як спадковий. Ймовірно, монети потрапили до схованки внаслідок загрози безпеці їх володарю не раніше 1647 р. Можливо, це було пов'язане із просуванням на Волинь у липні 1648 р. козацько-селянських військ у час Національно-визвольної війни 1648–1658 років.

Подальше дослідження Березнівського монетного скарбу має конкретні перспективи у галузі історії, економіки, нумізматики і культури модернової України.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ ІІІ

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVII ст. / Д.Я. Телегін, І.С. Винокур, О.М. Титова, І.К.Свєшніков та ін.: Навч. посібник. К., 1997. 336 с.

2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. В 35 т., 8 ч. Т.1., Ч.6. К., 1876. С. 140–141. URL: https://dlib.ukma.edu.ua/document/458#?c=&m=&s=&cv=

3. Бакалець О. Талер в грошовому обігу України кінця XVI–першої чверті XVIII ст. Бар: НАН України, 2004. 25 с. URL: https: //unc.ua/uk/auction/bakalec-o-a-taler-v-groshovomu-obigu-ukrajini-kincya-xv-pershoji-chverti-xvii-st-2004-pdf-1829037

4. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVI в. / Социально-экономические предпосылки войны. 1959. 209 с.

5. Батюшков П.Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. 1888. 126 с.

6. Бойко-Гагарин А.С. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького [«VIII Богданівські читання»]. Черкаси, 2014 С. 118–122.

7. Зварич В.В. Нумізматичний словник. Львів: Вид. ун-ту, 1972. 147 с. іл. URL:https://lib.in.ua/107477-numizmatychnyj-slovnyk/

8. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. К., 1973. 653с.

9. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Наукова думка, 1971. 174 с. URL: https://lib.

nmu.org.ua/books/groshi-chy-vse-znayete-pro-nyh/kotlyar-m-f-groshovyj-obig-na-terytoriyi-ukrayiny-doby-feodalizmu/

10. Коцур В. Історіографія українського скарбознавства // Український нумізматичний щорічник: часопис. Переяслав-Хмельницький. 2017. Вип. 1. С. 16–32, с. 23

11. Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького.

URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Krypiakevych_Ivan/Studii_nad_derzhavoiu_Bohdana_Khmelnytskoho

12. Махун С.Г., Пядышев Д.А. Монета талер. История, стиль, легенды, искусство гравёров, портреты великих. К.: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипов, 2014. 407 с.

URL:https://violity.com/ua/118024552-mahun-pyadyshev-moneta-taler-istoriya-stil-legendy-iskusstvo-graverov-portrety-velikih

13. Нікольченко Ю.М. Березнівський скарб як історичне джерело //Історична наука: проблеми розвитку: матеріали Міжнародної конференції. Давня та нова історія України Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля. С.76–79.

14. Нікольченко Ю.М. Скарб монет XVI–XVII століть із Березного // Декоративно-прикладне мистецтво Рівненщини: колективна монографія / упорядник і науковий редактор проф. Виткалов В.Г. Рівне: ППДМ, 2010. 224 с. с. 135–140.

15. Нікольченко Ю.М. Унікальний скарб з Березного //Волинські дзвони. Науково-краєзнавчий альманах. Вип.3. Рівне, 1999. С. 15–16.

16. Нікольченко Ю.М. Унікальний скарб монет XVI–XVII ст. з Березного на Рівненщині // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Спецвипуск. Київ, 2009. С. 185–191.

17. Потильчак О. Скарбознавство як галузь нумізматики / Український нумізматичний щорічник: часопис. Кропив-

ницький–Київ–Переяслав. 2023. Вип.7.URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Potylchak_Oleksandr/Skarboznavstvo_iak_haluz_numizmatyky/

18. Рівненський краєзнавчий музей: Колекційний опис 2/9: Скарб срібних монет, знайдений 9 липня 1975 р. в смт. Березне Березнівського району Рівненської області. / Номер ГІК 1172/1-95 від 22 липня 1975 р.

19. Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. Львів: Слово, 1993. 304 с.

20. Талер: свідок минулого на українських землях. URL: https://md-eksperiment.org/post/20240910-taler-svidok-mynuloho-na-ukrayinskykh-zemljakh

21. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата / перевод с нем. 1982. 328 с. URL: https://djvu.online/file/SfL1ZoCEMpnLH

22. Україна перед Визвольною війною 1648–1654рр. / Збірник документів (1639–1648 рр.). К.: Вид-во АН УРСР, 1946. 256с.

23. Шуст Р.М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. 2-ге вид., стер. К.: Знання, 2009. 376 с. URL:https://ukrliteratura.com/literature/navchalna/10067-numizmatika-istorija-groshovogo-obigu-ta-monetnoyi-spravi-v-ukrayini.html

24. Яушева-Омельянчик Р.М. Лисянський скарб монет (знахідка 1960 р.) // Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України [«Музейні читання»] (м. Київ, грудень 1994). Київ, 1996. С. 12–15.

ДОДАТОКИ ДО РОЗДІЛУ ІІІ

Рис 1. Талер ерцгерцога Тіролю Сигізмунда.1486 р.

Рис 2. Березне на мапі Рівненської області.

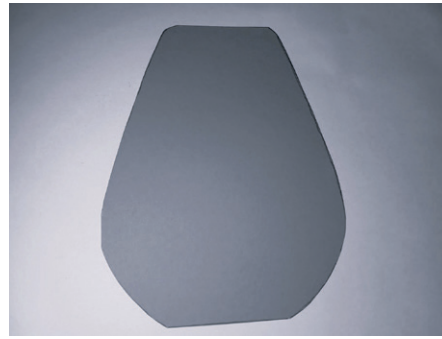

Рис. 3. Горщик, у якому знаходився скарб монет. Контурний малюнок.

Рис. 4. Березнівський монетний скарб.

Рис. 5. Срібний гульден провінцій Недерландів.

Рис. 6. Альбертусталер (патагон) Південних Нідерландів під владою Іспанії.

Рис. 7. Рейксдальдер Святого Яна.

Рис. 8. Талер герцогства Брауншвейг.

Рис. 9. Корабельне песо. (Реал). Іспанія.

Рис. 10. Талер Священної Римської імперії.

Рис. 11. Талер Сен-Галлена. Швейцарія.

Рис. 12. Левандальдер. Нідерланди. Західна Фрізія.

Рис. 13. Талер кантона Шаффгаузен. Швейцарія.

Рис. 14. Талер маркграфства Брандербург-Ансбах.

Рис. 15. Талер архієпископства Зальцбург

Рис. 16. Талер єпископства Пассау.

Рис. 17. Талер Речі Посполитої. 1580 р.

Рис. 18. Орт Речі Посполитої.

Рис. 19. Шостак Речі Посполитої.

ПІСЛЯМОВА

Спираючись на вищевикладений матеріал, можемо зробити такі висновки та пропозиції. Отже, важливим та інформативним джерелом вивчення історії і культури України є знайдені монетні та речові скарби, саме тому дослідженню скарбів приділяли значну увагу як українські, так і закордонні вчені ще з XIX ст. Цей факт засвідчує актуальність та важливість їх вивчення. В архівних джерелах, сучасних інформаційних Інтернет-ресурсах, періодичних виданнях знаходимо значний обсяг відомостей щодо скарбів.

Інформацію про дослідження різних скарбів знаходимо в дисертаціях, монографіях, у наукових профільних матеріалах (наукових повідомленнях, описах, топографіях, комплексних дослідженнях, освітньо-професійних програмах спеціальностей історичного, культурознавчого, музеєзнавчого та мистецтвознавчого спрямування в закладах вищої освіти тощо). Отже, як приклад можемо назвати підготовку фахівців спеціальності В12 «Культурологія та музеєзнавство» на кафедрі культурології Маріупольського державного університету.

Скарбознавство як наукова галузь має теоретичні та прикладні завдання. До теоретичних належать такі завдання:

– визначення основних категорій та понять, що пов'язані з вивченням речових і монетних скарбів;

– аналіз функцій і ролі скарбів, визначення причин та умов приховування скарбів за різних історичних часів; напрацювання методів і методології атрибуції та вивчення речових і монетних скарбів, що є джерелами історії, нумізматики, культури, мистецтвознавства, політичної та соціальної історії, розвитку грошового обігу тощо.

Прикладними завданнями скарбознавства є такі:

– розробка та удосконалення засобів, способів і методичних прийомів дослідження скарбів, напрацювання методики їх джерелознавчої критики;

– розробка методології наукового, історичного і культурного оцінювання значення речових та монетних скарбів;

– аналітико-інформаційне дослідження конкретних речових та монетних скарбів, монетних комплексів;

– вивчення питань правової охорони і збереження скарбів як пам'яток історії та культури;

– постійне введення до наукового обігу речових і монетних скарбів, які зберігаються у фондах музеїв.

Колектив кафедри культурології МДУ плідно працює над розв'язанням окреслених проблем скарбознавства у межах реалізації проєкту з використання європейського досвіду у сфері інноваційних музейних практик та модернізації музейного сектору в Україні за Програмою Еразмус +. Напрям Жан Моне для вищої освіти «Стимулювання викладання і досліджень Європейського Союзу та сприяння діалогу між науковцями й особами, які ухвалюють рішення в ЄС та в усьому світі»

З огляду на те, що більша частина скарбів, в яких спостерігаємо вже відомі «зрізи» у грошовому обігу та ювелірній справі різних історико-культурних регіонів за різних історичних періодів, уже досить добре вивчена та оприлюднена, уважаємо, що подальші наукові праці сучасних дослідників мають бути присвячені аналізу складу тих скарбів, які відрізняються від класичних за структурою та містять раніше не відомі речі і монети. Такі дослідження мають містити уточнення ролі аналізованих речей і монет в історії та культурі України, Східної і Центральної Європи загалом.

На нашу думку, вивчення скарбознавства окремих українських регіонів передбачає такі перспективи:

– зосередження уваги на скарбах, які у порівнянні з подібними, відомими за складом скарбами, містять раніше не оприлюднені речі та монети;

– вивчення специфіки скарбової кераміки та сховища речових і монетних скарбів;

– дослідження й узагальнення тих скарбів, які були знайдені в українських історичних регіонах, проте на сьогодні зберігаються в музеях за межами України;

– уведення до наукового обігу та ОПП спеціальностей закладів вищої освіти тих скарбів, які зберігаються у фондах державних і приватних музеїв, дослідження історії шляху скарбів до державних музеїв України, їхнього відкриття та історії аналізу;

– створення розширеної і доповненої топографії знахідок речових і монетних скарбів у сучасних межах України всіх історико-культурних регіонів та історичних часових меж.

Зазначимо, що на сьогодні рівень скарбознавчих досліджень об'єктивно засвідчує, що воно вийшло за межі прикладного методу, виробило риси самодостатньої та повноцінної наукової галузі, яка має власний об'єкт та предмет, завдання й методи вивчення речових, монетних, монетно-речових скарбів, специфічну і постійно поповнювану джерельну базу, понятійно-категоріальний апарат і міждисциплінарні зв'язки.

Отже, з огляду на сучасний етап розвитку вітчизняного та світового скарбознавства вивчення речових, монетних та монетно-речових скарбів має стати головним трендом у поступі цієї науки та посісти чільне місце у відповідній галузі знань у системі вищої освіти України.

Наукове видання

Юлія Сабадаш,
Юзеф Нікольченко

АРХЕОЛОГІЧНІ СКАРБИ РІВНЕНЩИНИ:

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ТА МУЗЕЄЗНАВЧИЙ ВИМІР

Монографія

Керівник видавничого проєкту *В. І. Зарицький*
Літературний редактор *М. В. Нікольченко*
Технічний редактор *С. Ю. Сабадаш*
Комп'ютерна верстка *О. В. Бережна*

Підписано до друку 16.09.2026. Формат 60x84 $^{1}/_{16}$.
Умовн. друк. аркушів – 9,3. Обл.-вид. аркушів – 6,85.
Тираж 300.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Видавництво Ліра-К»
Свідоцтво № 8539, серія ДК.
03115, м. Київ, вул. С. Чобану, 24
тел.: (050) 462-95-48; (067) 820-84-77
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net